

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

В.У. Азарка, А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Мінск 2010

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2(4Бел)–923
А351

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ,
рэкамендавана секцыяй гуманітарных навук
(пратакол № 3 ад 27.05.08)

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускага
мовазнаўства БДПУ *М.М. Круталевіч*;
кандыдат філалагічных навук, в. а. загадчыка аддзела гісторыі
беларускай мовы ДНУ «Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа
і Янкі Купалы» НАН Рэспублікі Беларусь *Н.В. Паляшчук*

Азарка, В.У.
А351 Гісторыя беларускай мовы : вучэб.-метад. дапам. / В.У. Азарка,
А.С. Васілеўская, А.Г. Міхалевіч. – Мінск : БДПУ, 2010. – 100 с.
ISBN 978-985-501-650-3.

У дапаможніку прадстаўлены тэарэтычны матэрыял, заданні і
практыкаванні па дысцыплінах гісторыка-лінгвістычнага цыкла – гісторыі
беларускай літаратурнай мовы, стараславянскай мове, гістарычнай граматыцы
беларускай мовы.

Адрасуецца студэнтам дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі з
дадатковай спецыяльнасцю «Беларуская мова і літаратура», выкладчыкам,
магістрантам і аспірантам.

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.2(4Бел)–923

© Азарка В.У., Васілеўская А.С.,
Міхалевіч А.Г., 2009

ISBN 978-985-501-650-3

© БДПУ, 2009

Прадмова

Авалоданне сістэмай гісторыка-лінгвістычных ведаў з'яўлялася і з'яўляецца важнай умовай прафесійнай падрыхтоўкі мовазнаўцы, які атрымлівае ўніверсітэцкую адукацыю.

Вывучэнне дысцыплін гісторыка-лінгвістычнага цыкла дазваляе растлумачыць многія фанетычныя, марфалагічныя, стылістычныя з'явы, убачыць мову ў яе гістарычным развіцці, зразумець асаблівасці сучаснага стану мовы.

У дапаможніку «Гісторыя беларускай мовы» падаюцца сістэматычныя звесткі па трох цесна звязаных дысцыплінах – «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы», «Стараславянскай мове», «Гістарычнай граматыцы беларускай мовы». Падача матэрыялу з улікам міжпрадметных сувязей дазваляе ўбачыць непарыўнасць гістарычнага развіцця мовы, пазбегнуць паўтораў, зразумець пераемнасць традыцый.

У дапаможніку змешчаны тэарэтычны матэрыял па адзначаных курсах, да кожнай тэмы падаюцца практыкаванні і заданні з узорам іх выканання. Сістэма практыкаванняў пабудавана ў адпаведнасці з сучаснымі праграмамі па названых курсах. Для аналізу прапануюцца ўрыўкі з пісьмовых помнікаў, што дае магчымасць з найбольшай паўнатай раскрыць працэсы, якія характарызавалі развіццё сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання ў пэўныя гістарычныя перыяды. Праверыць узровень засваення матэрыялу дазваляць кантрольныя работы, змешчаныя пасля кожнага раздзела.

У распрацоўцы дапаможніка прымалі ўдзел дацэнты кафедры беларускага і рускага мовазнаўства ўстановы адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка», кандыдаты філалагічных навук В.У. Азарка (раздзел I «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы»), А.С. Васілеўская (раздзел II «Стараславянская мова») і А.Г. Міхалевіч (раздзел III «Гістарычная граматыка беларускай мовы»).

I. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы

Гісторыя беларускай літаратурнай мовы – навука, якая вывучае ўзнікненне, станаўленне і змяненне літаратурнай мовы беларускага народа, даследуе гісторыю ўдасканалення яе граматыка-правапіснага афармлення і нармалізацыі.

Праблема перыядызацыі гісторыі літаратурных моў дастаткова складаная, бо цяжка вылучыць крытэрыі, якія давалі б магчымасць з дастатковай верагоднасцю ўстанавіць пункт пераходу мовы з аднаго стану ў другі. Пры адсутнасці больш-менш выразных лінгвістычных крытэрыяў пад увагу бяруць знешнія фактары, звязаныя з працэсам развіцця культуры і з гісторыяй грамадства.

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы традыцыйна вылучаюць тры перыяды:

I перыяд (X – канец XIII ст.) – перыяд **старажытнарускай літаратурнай мовы**;

II перыяд (XIV–XVIII стст.) – перыяд **старабеларускай літаратурнай мовы**;

III перыяд (з пачатку XIX ст. і да нашага часу) – перыяд **новай беларускай літаратурнай мовы**.

☞ **Заданні**

1. На аснове аналізу 3–4 крыніц даць як мага больш поўную характарыстыку паняцця «літаратурная мова». Даказаць, што літаратурная мова – катэгорыя гістарычная.

📖 **Літаратура**

1. Виноградов В.В. Литературный язык // Виноградов В.В. Избранные труды: История русского литературного языка. М., 1978.
2. Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. М., 1992.
3. Русский язык: энциклопедия. М., 1998.
4. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.
5. Языкознание: большой энциклопедический словарь. М., 1998.

2. Патлумачыць, чаму нельга атаясамліваць паняцце «гісторыя літаратурнай мовы» з паняццямі «гісторыя мовы» і «гісторыя мовы літаратуры».

 **Літаратура**

1. Мартынаў В.У. Шляхі фарміравання беларускай мовы // Жывая спадчына. Мінск, 1992.
2. Успенский Б.А. Предмет истории литературного языка // Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). М., 2002.

3. Растлумачыць значэнне тэрмінаў сацыяльна-гістарычны тып мовы, ідыём, жывая мова, дыялект, кайнэ, моўная сітуацыя, дыгласія, двухмоўе.

 **Літаратура**

1. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. М., 1987.
2. Языкознание: большой энциклопедический словарь. М., 1998.

4. Параўнаць перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы, прапанаваныя Л. Шакуном і І. Ласковым.

 **Літаратура**

1. Ласкоў І. Адкуль пайшла беларуская мова // Літаратура і мастацтва. 1992. 27 сак.;
2. Шакун Л. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.

Старажытнаруская літаратурная мова

Старажытнаруская літаратурная мова – літаратурная мова Старажытнай Русі, агульная пісьмовая мова ўсходніх славян XI – канца XIII ст. Перыяд функцыянавання гэтай мовы прынята разглядаць як зыходны этап у гісторыі кожнай з усходнеславянскіх літаратурных моў.

Па сённяшні дзень застаецца дыскусійным пытанне пра ўзнікненне і развіццё пісьменнасці на ўсходнеславянскіх землях. Лінгвісты XIX ст. (А.Х. Востокаў, Ф.І. Буслаеў) лічылі, што пісьмо на землі Старажытнай Русі было прынесена з Балгарыі ў канцы X ст. (988 г.) падчас афіцыйнага хрышчэння (гэты працэс атрымаў назву «першы паўднёvasлавянскі ўплыў»). У XX ст. такі пункт

гледжання быў аспрэчаны. Так, С.П. Абнорскі сцвярджае, што пісьменства на Русі ўзнікла ў VI–VII стст. На думку прафесара Л.П. Якубінскага, той факт, што ўсе славяне ўжываюць агульныя па паходжанні дзеясловы са значэннем ‘пісаць’ і ‘чытаць’, пацвярджае наяўнасць у іх пісьма яшчэ ў агульнаславянскі перыяд.

Многія даследчыкі, гаворачы пра існаванне арыгінальнай пісьменнасці ва ўсходніх славян у пачатку X ст., спасылаюцца на «Сказанне чарнарызца Храбра», «Жыццё Канстанціна Філосафа», згадкі арабскіх пісьменнікаў Ахмед ібн-Фадлана і Ібн-Якуб аль-Недзіма і арабскага географа Аль-Масудзі, апісанне ў «Аповесці мінулых гадоў» падзей IX ст., упамінанне ў гэтым жа летапісе дагавораў з Візантыяй 907, 911, 944 і 971 гадоў, археалагічныя знаходкі (Гнёздаўскі надпіс).

Найбольш жа старажытныя ўсходнеславянскія пісьмовыя помнікі, якія дайшлі да нашага часу, датуюцца толькі XI ст.: *Астрамірава евангелле*, *Тмутараканскі надпіс 1061 г.*, *зборнікі Святаслава 1073 і 1076 гг.*, *падпіс Ганны Яраславаўны 1063 г.*, *надпісы на сценах Сафійскага Сабора ў Ноўгарадзе*, на мармуровай грабніцы Яраслава Мудрага, *шматлікія клеймы з імёнамі рамеснікаў*, нанесеныя на будаўнічыя пліты, цагліны, сапожныя калодкі, зброю, прасліцы. У XII ст. былі створаны «*Жыццё Феадосія Пячэрскага*», «*Сказанне пра Барыса і Глеба*», «*Слова аб законе і боскай ласцы*» мітрапаліта Іларыёна, «*Хаджэнне ігумена Данііла*», «*Аповесць мінулых гадоў*», «*Павучанне Уладзіміра Манамаха*», «*Руская праўда*», «*Слова пра паход Ігаравы*» і інш.

Вызначэнне генетычных каранёў старажытнарускай мовы з’яўляецца неадназначным, найбольшае развіццё атрымалі канцэпцыі:

- паўднёvasлавянскай (стараславянскай) асновы старажытнарускай літаратурнай мовы (А.А. Шахматаў);
- самабытнага характару старажытнарускай літаратурнай мовы (Я.Ф. Карскі, С.П. Абнорскі);
- змешанай прыроды старажытнарускай літаратурнай мовы (Б.А. Ларын, Р.В. Вінакур, М.А. Мяшчэрскі).

З праблемай паходжання старажытнарускай літаратурнай мовы цесна звязана пытанне аб культурна-моўнай сітуацыі ў Старажытнай Русі.

В.У. Вінаградаў сцвярджаў, што ў выніку ўзаемадзеяння царкоўнаславянскай і жывой моў усходніх славян утварыліся два тыпы старажытнарускай літаратурнай мовы – кніжна-славянскі і народна-літаратурны.

Б.А. Успенскі вызначае моўную сітуацыю першага гістарычнага перыяду як царкоўнаславянска-старажытнарускую дыгласію. На думку даследчыка, у той час суіснавала кніжная моўная сістэма, звязаная з пісьмовай традыцыяй, і някніжная сістэма, звязаная з паўсядзённым жыццём.

Большасць сучасных даследчыкаў пагаджаецца з тым, што ў Старажытнай Русі функцыянавалі дзве літаратурныя мовы:

1) царкоўнаславянская літаратурная мова двух тыпаў:

а) уласна царкоўнаславянская мова – мова богаслужэбнай літаратуры, арыгінальных і перакладных рэлігійных твораў, якія перапісваліся на Русі з паўднёvasлавянскіх і заходнеславянскіх праграфаў;

б) славяна-руская мова – мова ўсходнеславянскіх арыгінальных твораў;

2) старажытнаруская літаратурная мова таксама двух тыпаў:

а) мова мастацка-апавядальнай літаратуры;

б) мова справавога пісьменства.

У Старажытнай Русі існавала разгалінаваная сістэма функцыянальна-стылявых і жанравых разнавіднасцей пісьмовай мовы. Найчасцей помнікі старажытнарускага пісьменства падзяляюць на тры групы – *царкоўна-кніжныя, свецкія і справавыя*.

Да найбольш яркіх рыс помнікаў **царкоўна-кніжнага характару** (кананічнай, жыццёвай, паломніцкай, рэлігійна-павучальнай літаратуры) адносяцца: перавага царкоўнаславянскіх элементаў у фанетыцы і марфалогіі; шырокае выкарыстанне рэлігійнай лексікі; ужыванне канкрэтнай лексікі ў сімвалічным і метафарычным значэннях; распаўсюджанасць прыёмаў рытарычнага апавядання (параўнанняў, сімвалічнага паралелізму, ампліфікацый, скразных

антытэз, разнастайных сінанімічных і антанімічных радоў слоў); разнастайнасць сінтаксічных канструкцый (удакладняльныя звароты, простыя і складаныя – злучнікавыя і бяззлучнікавыя – сказы).

Для тэкстаў помнікаў **свецкай пісьменнасці** характэрна суіснаванне царкоўнаславянскіх і ўсходнеславянскіх рыс у фанетыцы і марфалогіі; выкарыстанне разнастайных груп лексікі з канкрэтным значэннем; сувязь апавядання з адлюстраваннем рэальнага побыту Старажытнай Русі; выкарыстанне эпітэтаў народна-паэтычнага характару, параўнанняў і метафар да з’яў побытавага жыцця, супастаўленняў са светам жывой і нежывой прыроды, блізкіх да народнай паэзіі; ужыванне паняццяў, якія адлюстроўваюць як новыя, хрысціянскія, так і старыя, язычніцкія, погляды славян; пашыранасць простых сказаў, канструкцый з аднароднымі членамі, а таксама складаназлучаных і складаных бяззлучнікавых сказаў.

У помніках **справовай пісьменнасці** пераважалі ўсходнеславянскія рысы ў фанетыцы і марфалогіі; шырока ўжывалася тэрміналагічная і побытавая лексіка, якая абслугоўвала розныя сферы жыцця; часта нанізваліся аднатыпныя канструкцыі; былі распаўсюджаны інфінітыўныя сказы, складаназалежныя сказы з даданымі ўмовы, складаныя бяззлучнікавыя сказы; выкарыстоўваліся традыцыйныя формулы справавага маўлення і ўстойлівыя спалучэнні.

Моўныя рысы, якія адрозніваюць старажытнарускую і царкоўнаславянскую мовы

Старажытнаруская мова	Царкоўнаславянская мова*
1. Адрозненні ў гукавым (фанетычным)	абліччы слоў
1. Поўнагалоссе: <i>городъ, берегъ</i>	1. Няпоўнагалоссе: <i>градъ, плѣнь, брѣгъ</i>
2. Пачатковыя спалучэнні ро, ло: <i>ровныи, подья, локъть</i>	2. Пачатковыя спалучэнні ра, ла: <i>равьныи, ладии, лакъть</i>
3. Спалучэнні ър, ъл, ьр, ъл: <i>гърло, върхъ, вълкъ, жьлтъ</i>	3. Спалучэнні ръ, лъ, рь, ль: <i>грьло, връхъ, влъкъ, жлъть</i>
4. Гук ч на месцы спалучэнняў *tj, *ktj: <i>ночь, печь, хочу</i>	4. Шт (ц) у адпаведных выпадках: <i>ношть, пешть, хоштж</i>
5. Гук ж на месцы спалучэння *dj:	5. Жд у адпаведных выпадках: <i>межда,</i>

* Падрабязна фанетычныя асаблівасці царкоўнаславянскай мовы характарызаваны ў раздзеле II.

Старажытнаруская мова	Царкоўнаславянская мова*
<i>межа, сажа</i>	<i>сажда</i>
6. Пачатковы о на месцы спалучэння * <i>је: одинъ, озеро, осень, оже</i>	6. Пачатковы к ў адпаведных выпадках: <i>кдинъ, кзеро, ксень, кже</i>
7. Пачатковы я: <i>язь, (я), ягня, яко</i>	7. Пачатковы а: <i>азь, (я), агньць, ако</i>
8. Пачатковы у (оу): <i>оугь, оудоль, оуноша, оутро, оуродъ, оульяна</i>	8. Пачатковае спалучэнне ју (ю): <i>югь, юдоль, юноша, ютро, юродивыи, юлиана</i>
2. Адрозненні ў галіне граматыкі	
1. Канчатак -ѣ ў мяккім варыянце скланення : – у родным склоне адзіночнага ліку і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку назоўнікаў жаночага роду (<i>доушѣ, землѣ</i>); – у вінавальным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (<i>конѣ, князѣ</i>)	1. Канчатак -а ў адпаведных склонавых формах: <i>доушѣ, землѣ,</i> <i>конѣ, князѣ</i>
2. Канцавы ѣ ў займенніках і займеннікавых (поўных) прыметніках – жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку: <i>еѣ, всеѣ, тоѣ; доброѣ (добрыѣ), синеѣ (синиѣ)</i> – у назоўным і вінавальным склоне множнага ліку <i>ѣ, всеѣ, добрыѣ, синѣѣ</i>	Канцавы ѣ (ѣ) у адпаведных формах: <i>еѣ, всеѣ, тоѣ, добрыѣ, синѣѣ</i> <i>ѣ, всеѣ, добрыѣ, синѣѣ</i> Заўвага: ва ўсходнеславянскіх помніках мог перадавацца як -я: <i>ея, всея</i>
3. Канчаткі займеннікавых (поўных) прыметнікаў	
а) у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду	
-ого: <i>доброго</i> -его: <i>синега</i>	-акго, -ааго, -аго: <i>добракго, добрааго, добраго</i> -якго, -яаго, -яго: <i>синякго, синяаго, синяго</i>
б) у давальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду:	
-ому: <i>доброму</i> -ему: <i>сінему</i>	-укму, -уму: <i>доброкуму, добруму</i> -юкму, -юму: <i>сінюкуму, сінему</i>
в) у давальным і месным склонах адзіночнага ліку жаночага роду	
-ои: <i>доброи</i>	-ѣи: <i>добрѣи</i>

Старажытнаруская мова	Царкоўнаславянская мова*
-ei: <i>синеи</i>	-ии: <i>синиу</i>
г) у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду	
-омь: <i>добромь</i> -емь: <i>синемь</i>	-ѣкмь, -ѣъмь: <i>добрѣкмь, добрѣъмь</i> -иимь, -имь: <i>синиимь, синимь</i>
д) у родным і месным склонах парнага ліку ўсіх родаў	
-ою: <i>доброю</i> -ею: <i>синею</i>	-ую: <i>доброю</i> -юю: <i>синею</i>
4. Канчаткі 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу	
-ть: <i>несеть, несуть</i>	-тъ: <i>несетъ, несутъ</i>
5. Сцягнутыя формы імперфекта:	
<i>несяхъ</i>	Нясцягнутыя формы імперфекта: <i>несѣяхъ</i>
6. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу	
а) з суфіксамі -уч-, (-юч-): <i>несучи, знаючи</i>	а) з суфіксамі -жшт-, (-жшт-): <i>несжшти, знажшти</i>
б) з канчаткамі назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду	
-а: <i>неса</i>	-ы: <i>несы</i>
7. Злучэнне складаных сказаў пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў	
<i>аже, оже, аче, если, когда, тогда</i>	<i>аще, егда, вегда, доньдеже, зане</i>
8. Некаторыя словаўтваральныя сродкі	
а) прыстаўкі: вы-: <i>выгнати, выдати, вынести;</i> въз- (въс-): <i>възрадоватися, въспомнити, въсходъ;</i> роз-: <i>рознати, разумъ;</i> съ-: <i>събирати, съкрушити</i>	из-: <i>изгнати, издати, изнести;</i> воз- (вос-): <i>возрадоватися, воспоминание, восходъ;</i> раз-: <i>разлити, разумъ;</i> со-: <i>собирати, сокрушити</i>
б) суфіксы: -ье, -нье, -ька: <i>житье, чтенье, чистька</i>	-ие, -ание, -ение, -ние, -знь, -ость, /-есть, -ьство, -ьствие, -тель, -ыни: <i>житие, воздержание, разумение, жизнь, сущность, схожесть, божьство, царьствие, дѣатель, учитель, грѣдыни</i>
	Славянізмамі з'яўляюцца многія складаныя словы, найперш з адцягненым кніжным значэннем: <i>благодать, благоволити, благоприятъ,</i>

Старажытнаруская мова	Царкоўнаславянская мова*
	<i>братолюбие, всемилостивии, милосердие, страсотерпыць</i>

Пры аналізе мовы таго ці іншага помніка нярэдка ўзнікаюць цяжкасці, звязаныя з тым, што праатографы большасці помнікаў старажытнай усходнеславянскай літаратуры да нашага часу не захаваліся; копіі ж нярэдка рабіліся з праежкавых спісаў і адпаведна адлюстроўваюць моўныя асаблівасці розных гістарычных эпох.

Пісьмовыя помнікі XI–XIII стст., створаныя на тэрыторыі сучаснай Беларусі

Пра шырокую распаўсюджанасць пісьменнасці на землях сучаснай Беларусі сведчаць асобныя помнікі матэрыяльнай культуры з надпісамі XI–XII стст.: *Барысавы камяні, Рагвалодаў камень, Вілейскі камень*, надпіс *(я)ро полчо віно* на абломку глінянага гладыша, адкапанага ў Пінску ў 1955 г., прасліцы XI–XV стст., знойдзеныя ў Гродна, Віцебскай вобласці, Віцебская і Мсціслаўская берасцяныя граматы XIII ст.

Дакладна не вядома, дзе былі перапісаны знойдзеныя на нашых землях *Супрасльскі рукапіс, Слуцкі псалтыр, Тураўскае евангелле*, якія датуюцца XI ст.

Большасць помнікаў XII ст. мясцовыя па сваім паходжанні. Сярод іх пераважаюць тэксты рэлігійнага зместу (як правіла, спісы) і справавыя помнікі (граматы, судзебнікі, дагаворы, пасольскія кнігі). Адметнае месца сярод помнікаў гэтага часу займае *надпіс на крыжы Еўфрасінні Полацкай (1161 г)*, творы Кірылы Тураўскага (*казанні, навучанні, словы, малітвы*), Клімента Смаляціча (*«Пасланне да Фамы прасвітара»*), Аўрамія Смаленскага.

З XIII ст. захавалася дастаткова многа помнікаў царкоўнабогаслужэбнай і рэлігійнай літаратуры, як перапісаных з больш ранніх твораў, так і арыгінальных. Сярод свецкіх помнікаў таго часу вылучаюцца гандлёвыя дагаворы і граматы, складзеныя ў Смаленску, Полацку, Віцебску – *Дагаворная грамата смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгаю і Гоцкім берагам ад 1229 г., Грамата князя Гердэня 1264 г., Грамата полацкага князя Ізяслава*

1265 г., Грамата смаленскага князя Фёдора Расціслававіча 1281 г. і інш. Гэтыя дакументы каштоўныя тым, што ў найбольшай ступені адлюстравалі асаблівасці жывой гаворкі той пары.

Насычанаць пісьмовых помнікаў XIII ст. мясцовымі рысамі (для смаленска-полацкіх помнікаў былі ўласцівы змешванне **ц** і **ч**, **ѣ** і **е**, змена **в** // **ў** у закрытых складах) сведчыць аб тым, што старажытнаруская літаратурная мова перастае існаваць як агульная для ўсіх усходніх славян.

Заданні

1. Расказаць пра ўзнікненне пісьменнасці ва ўсходніх славян.
2. Ахарактарызаваць паўднёваславянскі, грэчаскі і заходні ўплывы на старажытнарускую пісьменнасць.

Літаратура

Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). М., 2002.

3. Растлумачыць значэнне тэрмінаў *манускрыпт*, *паўустаў*, *пратограф*, *рэдакцыя*, *спіс*, *устаў*.

4. Ахарактарызаваць погляд на прыроду старажытнарускай пісьмовай мовы А.А. Шахматава, І.І. Сразнеўскага, С.П. Абнорскага, А.М. Селішчава, Л.П. Якубінскага, В.У. Вінаградава, М.А. Мяшчэрскага, Н.І. Талстога, М.С. Трубяцкога, Ф.П. Філіна, Г.А. Хабургаева, Б.А. Успенскага (на выбар).

Літаратура

1. Виноградов В.В. Избранные труды. История русского литературного языка. М., 1978.
2. Горшков А.И. Теория и история русского литературного языка. М., 1984.
3. Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М., 1975.
4. Мещерский Н.А. История русского литературного языка. Л., 1991.
5. Ремнева М.Л. Пути развития русского литературного языка XI–XVII вв. М., 2003.
6. Соболевский А.И. История русского литературного языка. Л., 1980.

7. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.
8. Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка. Минск, 1981.
9. Хабургаев Г.А. История русского языка в древнейший период. М., 1985.

5. Прааналізаваць аргументы прыхільнікаў і праціўнікаў тэорыі дыгласіі як моўнай сітуацыі, што склалася ў Старажытнай Русі.

Літаратура

1. Исаченко А.В. Какова специфика литературного двуязычия в истории славянских народов // Вопросы языкознания. 1958. № 3.
2. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). М., 2002.

6. Акрэсліць погляды вучоных на месца справавых і юрыдычных дакументаў у сістэме старажытнарускіх пісьмовых помнікаў.

Літаратура

1. Камчатнов А.М. История русского литературного языка: XI – первая половина XIX века. М., 2005.
2. Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. М., 1992.
3. Шакун Л.М. Карані роднай мовы. Минск, 2001.

7. Падрыхтаваць кароткую даведку (час і месца напісання, жанр, аўтар) пра кожны з пералічаных помнікаў:

Астрамірава евангелле, «Слова пра закон і ласку Божую» мітрапаліта Іларыёна, «Жыццё Феадосія Пячэрскага», «Казанне пра Барыса і Глеба», Ізборнік Святаслава 1073 г., Фізіялог, Мсціславава грамата, «Руская праўда», «Аповесць мінулых гадоў», укладная грамата манаха Варлаама Хутынскаму манастыру, «Слова пра паход Ігаравы», Слуцкі псалтыр, «Хроніка Георгія Амартала», «Александрыя», «Аповесць аб Акіры Прамудрым».

Літаратура

1. Беларуская мова: энцыклапедыя. М., 1994.
2. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 1. Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII. Минск, 2006.
3. Колесов В. Древнерусский литературный язык. Л., 1989.
4. Можейко Н., Игнатенко А. Древнерусский язык. Минск, 1988.

8. Размеркаваць помнікі, згаданыя ў заданні 7, у таблицю ў залежнасці ад тыпу мовы, на якой яны былі напісаны:

Царкоўнаславянская літаратурная мова		Старажытнаруская літаратурная мова	
уласна царкоўна-славянская мова	славяна-руская мова	мова мастацка-апава-дальнай літаратуры	мова справавага пісьменства

9. Расказаць пра адзін з помнікаў пісьменства XI–XIII стст., створаны на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Літаратура

1. Прыгодзіч М. Берасцяныя граматы // Роднае слова. 1993. № 5.
2. Прыгодзіч М. Надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры // Роднае слова. 1993. № 7.

10. Прачытаць тэкст, пісьмова перакласці яго на сучасную беларускую мову. Ахарактарызаваць мову ўрыўка, абапіраючыся на план:

- а) да якога тыпу пісьменнасці адносіцца помнік?
- б) якія моўныя рысы (фанетычныя, граматычныя, лексічныя, стылістычныя), уласцівыя помнікам вызначанага тыпу, адлюстраваліся ў тэксце?
- в) элементы якой моўнай сістэмы (царкоўнаславянскай ці старажытнарускай) пераважаюць ва ўрыўку? (сваё меркаванне неабходна пацвердзіць прыкладамі);
- г) ці адлюстраваліся ва ўрыўку мясцовыя моўныя рысы?

Тэкст 1. Ъ стѣпана ко нежилови оже еси продалъ порты а коупи ми жита за •Ѡ• гривень али цего еси не продалъ а посли ми лицеме али еси продало а добро сътворд оу коупи ми жита (Вицебская берасцяная грамата).

Тэкст 2. Въ лѣтѣ •Ѡ• и •Ѫ• •Ѣ• •Ѥ• •ѥ• покладаетъ Ѡфросинѣ чьстьныи крѣ стѣ• въ монастыри своѣмъ• въ цркви сѣго Спаса •чьстьнок дрѣво•весцѣнно ксть• а кованык его золото• и серебро• камѣныи и жнчюгъ• въ •Ѧ••гривнѣ• [] ал •Ѣ••гривнѣ да нѣ изнесѣтъ сѣ из монастырѣ• никогда же тако ни продати• ни Ѡдати• аще кто прѣслоушакъ• изнесѣтъ и Ѡ монастырѣ да не боуди юмоу

помощьникъ чьстьныи кр̃ стъ ни въ съ вѣкѣ ни въ боудущии• и да боудтъ проклатъ святою животворящею троицею• и святыми штици ... кто же дръзнеть сътворити се ... властелинъ• или князь• или пискоупъ• или игоумѣньа• или инъ который любо человекъ а боуди кмѹ клатва си Шфросиньа же раба Христова сътажавъши крестъ сини• приметъ вѣчнѹю жизнь съ всѣ [святыми]• господи помози рабоѹ своѹмоѹ лазорю нареченомоѹ богъши съдѣлавъшему кр̃ стъ сини цркви святаго спаса и Шфросиньи (Надпис на крыжы Ефрасинни Полацкай).

Тэкст 3. Что са дѣкѣтъ по вѣрьменьемъ• то ѿидето по вѣрьменьемъ• приказано боудѣте добрымъ людѣмъ• а любо грамотою оутвѣрдатъ• како то боудѣте всемъ вѣдомъ• или кто послъ живъи встанѣтъ ся• того лѣта коли алъбрахтъ• владыка ризкии оумьрлъ• Ѹздоумалъ князѣ смольнескыи мьстиславъ• давидовъ сынъ• прислалъ въ ригоѹ своего лоучьшего попа крьмета• и съ нимъ оумьна моужа пантеья и своего горда смольнеска• та два была послѣмъ оу ризѣ• из ригы кхали на гочкыи берьго• тамо твердити миръ• оутвѣрдили миръ что былъ немирно• промъжю смольнеска• и ригы• и готскыи берьгомъ• всемъ коупчемъ... (Урывак з Дагаворнай граматы Смаленскага князя Мсцислава Давыдавича з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г.).

Тэкст 4. Нынѣ древа лѣторасли испущаютъ, и цвѣти благоуханиѣ процвитаютъ, и се оуже шгради сладкѹ подавають воню; и дѣлатели с надежею трѹжающеса плододавеца Христа призываютъ. Бѣахомъ преже акы древа дѹбравнага, не имѹще плода, нынѣ же присадиса Христова вѣра в нашемъ невѣрьи, и оуже держашчеса корене Иисѣева, така цвѣты добродѣтели пущающе, раискаго паки бытиа ш Христѣ шжидаютъ, да и святители и игѹмени ш церкви трѹжающеса ѿ Христа мьзды шжидаютъ. Нынѣ ратаи слова, словесныа оуныца къ дѣх овному гарьмѹ провадше, и крестнок рало в мьслехъ браздахъ погружающе, и браздѹ покагания прочертаютъ, съма дѣх овнок вѣсыпающе, надеждами бѹдущихъ благъ веселитса. Днесъ ветхата вса конецъ приаша,

И СЕ БЪША ВСА НОВА, ВЪСКРЕСЕНИЯ РАДИ (Урывак са «Слова» Кірылы Тураўскага).

Старабеларуская пісьмовая мова

Старабеларуская літаратурная мова – гэта мова пісьмовых помнікаў, якія ствараліся на землях сучаснай Беларусі ў перыяд існавання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. У функцыянальна-стылявых адносінах старабеларускія тэксты надзвычай разнастайныя, сярод іх вылучаюць помнікі:

- канцылярска-юрыдычныя (акты, граматы, дагаворы, статуты, судзебнікі);
- свецка-мастацкія (летапісы, мемуарныя творы, паэтычныя творы, перакладныя рыцарскія раманы, перакладныя хронікі і хранографы);
- рэлігійныя (кананічныя тэксты, агіяграфічныя і апакрыфічныя творы, павучальная і прапаведніцкая літаратура, палемічныя творы);
- навуковыя (слоўнікі, буквары, граматыкі).

Аналіз пісьмовых помнікаў XIV–XVIII стст. дазваляе выявіць асаблівасці старабеларускай літаратурнай мовы на фанетычным, лексічным і граматычным узроўнях, раскрыць сувязь старабеларускай літаратурнай мовы са старажытнаруускай літаратурнай мовай і жывой мовай, вызначыць ролю іншых моў (царкоўна-славянскай, польскай, лацінскай і інш.) ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні старабеларускай літаратурнай мовы, прасачыць ступень упарадкаванасці і заканамернасці выкарыстання выяўленчых сродкаў у розных жанрах старабеларускай пісьменнасці.

Пераважная большасць рыс, якія сведчаць пра непаўторнасць і своеасаблівасць старабеларускай літаратурнай мовы, сфарміравалася пад уплывам жывой гаворкі. У першую чаргу трэба звяртаць увагу на ўласнабеларускія лексічныя і фразеалагічныя сродкі, а таксама гукавую адметнасць слоў агульнаславянскага або агульнаўсходнеславянскага паходжання, іх словаўтваральныя асаблівасці, семантыку, лексічную спалучальнасць.

У галіне фанетыкі на сувязь старабеларускай літаратурнай мовы з жывой мовай беларускай народнасці паказваюць наступныя рысы:

- аканне і яканне, дзеканне і цеканне, якія ў пісьмовых помніках таго часу адзначаліся вельмі рэдка;
- гукі **ы, и** на месцы ранейшых напружаных **ѣ, ѥ** перад **і**: *бишя, пи, злыи*;
- чаргаванне **ро, ло, ле** з **ры, лы, ли** ў становішчы паміж зычнымі, калі ў гэтых складах **о, е** паходзяць са старажытных **ѣ, ѥ**: *грымети, задрыжало*;
- прыстаўныя **о** (пазней **а**), **и** перад пачатковымі санорнымі **р, л, м** пры збегу зычных, які атрымаўся ў выніку страты рэдукаваных: *имгла, оржаныи*;
- змены э (**е**) у **о** (**ё**): *ничого, шостый*;
- афрыката **дж**, якая ў помніках перадавалася па-рознаму: *ѣдживаль, розъежчаль*;
- фрыкатыўны **г**: *грому, где*; выбухны **г** перадаваўся па-іншаму: *квалтъ, квалтъ*;
- фанетычнае падаўжэнне зычных (адзначалася рэдка): *беззаконне, кохане*;
- зацвярдзелы **р**: *по мору, крыкъ*;
- паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых: *иншыхъ, ножы, ночь*;
- **ў** (у нескладовае) у закрытых складах на месцы **в, у, л** (перадаваўся літарай **в**): у *Ризѣ, навчилъ; прышовъ*;
- прыстаўныя **в, г**: *возерище, гусеница*;
- цвёрдыя **д, т** у запазычаных словах: *палѣстынскому*;
- зацвярдзенне губных на канцы слова: *семъ, церковъ*.

Акрамя таго, у беларускіх помніках часта пішацца **є** на месцы **ѣ** (*сено*) і **ѡ** (*тысеча*).

З граматычных (марфалагічных і сінтаксічных) асаблівасцей жывой мовы ў пісьмовых помніках найчасцей адлюстроўваліся:

- скланенне назоўнікаў тыпу *боль, степъ* па ўзоры скланення назоўнікаў тыпу *городъ, край*;

- параўнальна шырокае ўжыванне канчатка **-у, -ю** ў родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *окно ковчегу, звукъ грому*;
- канчатак **-ы** ў множным ліку назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду: *волы, возы*;
- пашырэнне канчатка **-овъ, -евъ** у множным ліку ў родным склоне: *городовъ, полевъ*;
- канчаткі **-ого (-его), -ому, -ему** ў прыналежных прыметніках мужчынскага роду ў адзіночным ліку: *братового*;
- канчатак **-ымъ, -имъ** у месным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і неасабовых займеннікаў мужчынскага і ніякага роду: *въ новымъ, въ тымъ*;
- формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў на **-ейш-**пасля шыпячых: *легчеишии*;
- пашырэнне форм займеннікаў тыпу *мене, тебе, себе, тебе, собе, всихъ, тымъ*, а таксама *той, тая, тое, хто, што, инъшии* і г. д.;
- формы інфінітыва тыпу *стерегчи*; асабовыя формы дзеясловаў 1-га спражэння тыпу *несе, коле*; формы загаднага ладу ў 2-й асобе адзіночнага ліку тыпу *порадь, сечи*; формы загаднага ладу на **-мо** і **-мы** ў 1-й асобе множнага ліку: *седимо, несѣмы*; ужыванне часціцы **нехай (хай)** у 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку: *нехай збираеть, нехай так и будутъ*;
- пашырэнне дзеепрыслоўяў на **-учи (-ючи), -ачи (-ячи)**: *просячи, слушаючи*;
- злучнікі *але, або, каб* і інш.;
- супадзенне прыназоўнікаў *сь, изъ* у прыназоўніку *зь*;
- шырокае ўжыванне поўных прыметнікаў у функцыі выказніка: *быль хворыи*;
- спалучэнне лічэбнікаў **два, три, четыри** з назоўнікамі ў форме назоўнага склону множнага ліку: *три возы*;
- пашырэнне канструкцый з выказнікам, выражаным творным склонам назоўніка або прыметніка: *быль ему слугою*;
- ужыванне форм вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў у спалучэнні з назоўнікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам

за, надъ і ў родным склоне з прыназоўнікам **отъ/одъ**: *лепиши за его, солодише надъ медъ, вышеи отъ всихъ*;

- выражэнне прыналежнасці поўнымі прыметнікамі: *некрашового здабытка*.

Пераважная большасць пералічаных рыс адлюстравалася таксама і ў помніках, напісаных на тэрыторыі сучаснай Украіны. Пры размежаванні тэкстаў улічваюць месца ўзнікнення, нацыянальную прыналежнасць аўтара, некаторыя палеаграфічныя рысы і спецыфічныя ўкраінскія рысы: напісанне **и** замест этымалагічнага **ѣ** (*сино – сѣно, анѣ – ани*); так званы новы **ѣ** замест **е** ў закрытых складах: *нарожѣнья; у, ю, и* замест **о, е** ў закрытых складах: *иштьдесять*.

Узнікненне некаторых спецыфічных з’яў старабеларускай літаратурнай мовы можна растлумачыць уплывам польскай і лацінскай моў.

Выявіць лексічныя запазычанні з польскай мовы дапамагаюць этымалагічны аналіз і такія прыметы, як наяўнасць у словах:

- насавах галосных: *свентити*;
- непаўнагалосных складоў **ро, ло**: *змрокъ*;
- спалучэння дл: *быдло*;
- спалучэнняў **ге, ке**: *гербъ, кепско*;
- спалучэння **ар** на месцы ўсходнеславянскіх **ер, ор**: *твардыхъ, чарныи*;
- **ло** на месцы ўсходнеславянскага **ол**: *слонце*;
- **је** на месцы ўсходнеславянскага **о** на пачатку слова: *едность*;
- **е** ў сярэдзіне слова на месцы ўсходнеславянскага **о**: *велна, посельский*;
- **р** на месцы ўсходнеславянскага **ро, рь**: *краввы, трвога*;
- **ц** на месцы ўсходнеславянскага **ч**: *моць, цуратися*;
- канчатак **-а** ў словах мужчынскага роду назоўнага склону адзіночнага ліку: *монарха, юриста*.

Уплыў польскай мовы праявіўся і ў формах слоў, запазычаных з іншых моў: напрыклад, нямецкі **s** перадаецца праз **ж** (*Soldner – жолнеръ*), нямецкае **g** праз **г** або **кг** (*гвалтъ і кгвалтъ*).

☞ **Заданні**

1. Раскрыць сутнасць паняцця «другі паўднёvasлавянскі ўплыў», адзначыць станоўчыя і адмоўныя аспекты гэтага працэсу, акрэсліць яго значэнне ў размежаванні пісьмовых традыцый Маскоўскай дзяржавы і Вялікага княства Літоўскага.

2. Вылучыць і ахарактарызаваць этапы ў гісторыі выкарыстання царкоўнаславянскай мовы на беларускіх землях.

3. Супаставіць паняцці *старабеларуская мова, стараўкраінская мова, руская мова, простая мова (малва)*.

4. Падрыхтаваць тэзісны план адказу на пытанне «Узнікненне кнігадрукавання на беларускіх землях і яго значэнне для развіцця старабеларускай літаратурнай мовы».

📖 **Літаратура**

1. Прыгодзіч М. «Для простых людзей языка русскаго...»: Сымон Будны і яго «Катэхізіс» // Роднае слова. 1994. № 3. С. 23–27;
2. Францыск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік. Мінск, 1988.

5. Растлумачыць значэнне *тэрмінаў вязь, скораніс, інкунабула, палеатып, старадрук*.

6. Ахарактарызаваць навуковую літаратуру, створаную на тэрыторыі ВКЛ у XVI–XVII стст. Падрыхтаваць анатацыю аднаго помніка (буквара, слоўніка ці граматыкі).

📖 **Літаратура**

1. Батвіннік М.Б. Азбука на ўсе часы. Мінск, 2003.
2. Паўлавец Д. Настаўніца добрай славянскай мовы: «Граматыка» Лаўрэнція Зізанія // Роднае слова. 1996. № 2.
3. Старабеларускія лексіконы. Мінск, 1992.
4. Яскевіч А.А. Старабеларускія граматыкі: да праблемы агульнафілалагічнай цэласнасці. Мінск, 2001.

7. Запоўніць табліцу «*Моўныя асаблівасці помнікаў старабеларускага пісьменства (арфаграфічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя, стылістычныя)*»:

Група помнікаў	Помнікі (3–4 прыклады)	Моўныя асаблівасці
----------------	---------------------------	-----------------------

Канцылярска-юрыдычныя помнікі		
Летапісы		
Рэлігійныя творы (перакладныя і арыгінальныя)		
Палемічныя творы		
Вершаваныя творы		
Сатырычныя творы		

8. Раствлумачыць значэнне тэрмінаў укладная грамата, даравальная грамата, судзевнік, статут, метрыка, трыбунал, летапіс, хроніка, кароткая і нашыраная рэдакцыя летапісу, спіс летапісу, эпіграма на герб.

9. Прачытаць ўрывак, пісьмова перакласці яго на сучасную беларускую літаратурную мову. Прааналізаваць мову ўрыўка па наступнай схеме:

- выявіць традыцыйныя для старажытнарускай пісьменнасці фанетычныя і марфалагічныя рысы (у тым ліку царкоўнаславянізмы);
- назваць спецыфічныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці жывой беларускай гаворкі;
- вылучыць моўныя з’явы, абумоўленыя ўплывам іншых моў;
- назваць тэматычныя групы прадстаўленай ва ўрыўку лексікі і ахарактарызаваць яе з пункту гледжання паходжання і далейшага лёсу ў беларускай мове;
- вызначыць ступень літаратурнай апрацоўкі мовы, наяўнасць сродкаў мастацкай выразнасці.

Літаратура

1. Булыка А., Жураўскі А., Свяжынскі У. Мова выданняў Францыска Скарыны. Мінск, 1990.
2. Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мінск, 1970.
3. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XVI–XVIII стст. Мінск, 1980.
4. Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. Мінск, 1988.
5. Прыгодзіч М. Беларускія летапісы // Роднае слова. 1993. № 10.

Тэкст 1. А се • язъ великий князь • андрей полоцкий • даль есми святой троици реку звану •з гоны з бобровыми • отъ звана • отъ запада • до дрысы • а къ той реце никому прихода нѣтъ • а по моемъ животѣ • который князь иметь отнимати • судить ему святая троица • да будетъ проклятъ (Даравальная грамата князя Андрэя Полацкаму манастыру, раней 1399 г.).

Тэкст 2. А коли бы злодѣй што у кого укралъ, а и гдѣ украдѣно, а тамъ его ухватятъ съ лицомъ, а он у домъ не принеслъ, жона и дѣти не поживали: злодѣй терпи, а жона и дѣти и домъ ихъ невинень. А коли злодѣй изъ дому вышелъ, а украдетъ што и потерять, а любо што изъѣсть, а кромѣ жоны и дѣтей: ино домовыми статки, што того татя властное, заплатити; а жона и дѣти, и статки женьни отъ того порожни... (Судзєбникъ караля Казіміра Ягайлавіча, 1468 г.).

Тэкст 3. Тежъ уставуемъ, если бы князские панские або и зємянские были гоны бобровые давные звєчные у иншого сусєда дєдизне, ино оный панъ и чьєй дєдизне будутъ гоны, не маєть самъ ани людемъ своимъ допустить старого поля доорати, такъ далеко и сєножати подькосити не маєть, и лозы терєбити, а если бы подь зерємена подьоралъ, або сєножати подькосиль або лозу подрубалъ а тым бобры выгониль, таковый маєть платити дванадцать рублєй грошей, а тому зерємени пред се маєть упокой дать такъ далеко яко бы могъ киемъ докинути, пакли бы хто кгвалтомъ бобры побиль, або злодєйскимъ обычаємъ выкралъ, таковый маєть кгвалтъ платити а колко бы бобровъ убиль тогды маєть платити за чорного бобра чотыри копы грошей а за карого две копе грошей. Пакли бы бобрь с того старого зерємени вышоль, а пришоль ново выньшое зерємя на кгрунтъ и берегъ иншого пана, тогды и чьем кгрунте зерємя будетъ, тому тежъ и ловеньє бобровъ належати маєть (Статут Вялікага княства Літоўскага, 1588 г.).

Тэкст 4. Князь великий Витовтъ седѣл у Крєве за твердою сторожою у комнатѣ а жонком двѣма призволено было ходити до

комнать княгиню с ним покладати а положивши их вон выходятъ а сторожа завжды около была и княгиня великая Витовтова слышала от людей што ж князь великий Витовтъ долго мает съдети с нѣю такъ ж собѣ згадают какъ жонки будутъ нас покладывати тогды тобѣ одное жонки плате вскладчи и выити з другою жонкою вон с комнаты а той жонцѣ остат бы у нее и коморѣ и Витовтъ послушавши жоны свое рады и нарядивъшис одное жонки и плате и выидет з другою жонкою вон и спустится з города и утетет (Летапис на спису Красинскага).

Тэкст 5. Року 1605. Весна з ласки божей была добра, снег заразом согнало; жито на зиму сеяное, як было зелено у восень, также было зелено и на веснѣ; с тою зеленостю и зацвило. Пред се житу сухость была велми зашкodiла, дожду мало бывало; у цвѣту яко у жите, так и яр мороз, сухость зашкodiла; двои были усходы. Гречихи добрый урожай был и пленна была. Того року укуповали жита четверть 8 грош[ей], овса четверть грошей 4, пшеницы четверть гр[ошей] 16, конопель чверт гр[ошей] 6; маку не было ни троха, ни цибули; чоснику и того было велми малый урожай (Баркалабаўскі летапис).

Тэкст 6. Выводъ слушный и певный, для чого ся нашъ народ называетъ словянами:

Словяне мають быти властиве. а правдивее (о чомъ ся з многихъ гисториковъ вышей показало) звани. ведлугъ зданя мудрыхъ людей от славы: поневажъ сами словяне. и болгарове з руского прырожного языка. тое имя собѣ одностайне дали. от славы и от своихъ рицерскихъ дѣлностей. А такъ коли ся они самы славными. словянами звали: теды и римяне з которыми се долго валчили. о грецкие и влоские панства почали ихъ звати славянами. не от словъ але от славы для тогожъ русь поляки. и чехове завжды болшей кохалися в учтивость нижли в скарбахъ. княжата сыномъ своимъ. и иншимъ народу своего. людемъ посполите имена давали. злучене з славою. яко Свѣтославъ. Ярославъ. Преславъ. Бориславъ. Выроби-

славъ. то есть который самъ собѣ своею дѣлностью славу выробиль (Хроніка М. Стрыйкоўскага).

Тэкст 7. Ким убо языком достоить нам похвалити, братие, свѣтозаръную память преблаженныя невѣсты Христовы – Ефросинии?! Бяше бо помощница обидемым, скръбящим утѣшѣнием, нагим одѣяние, больным посѣщение, просторищѣ всѣм. Всяка бысть Ефросиния, убо сердце свое напокаяше божия премудрости, Еуфросиния – неувѣдающий цвѣт райскаго сада! Еуфросиния – небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луна солнечная, просвѣтивши всю землю полоцкую! Тѣм же, братие, хвалится Селун Дмитрием, а Вышегород мученикы. А мы же хвалим блажен еси ты граде Полоцкий, таковую лѣторасль возрастивый, – преподобную Еуфросинию! (Жыціе Ефрасіні Полацкай).

Тэкст 8. **Ивсакому челоуѣку потребна чести, понеже ест зеркало житиѧ нашего, лекарство дүшевное, Потѣха всемъ смүтнымъ, наволей тымъ, ониже сүть въбедахъ ивнемоцахъ положены, Надежа истиннаѧ востаниѧ изъ мертвыхъ ивѣчного живота • Протожъ га Францишекъ Скординиъ сынъ Сполоцка, влекарскихъ наукахъ докторъ • знаючи сее, иже естъ найвышшаѧ мүдрость розмышлѣние смерти, ипознание самого себе, ивъспоминание наприидүщие речи • Казал есми тиснүти книгу Святого Иова рүскимъ языкомъ • Богү кочти илюдем посполитым кнаучению: **Конецъ Прѣдсловію:** (Прадмова Францыска Скарыны).**

Тэкст 9. Тако бо повелѣваетъ господь, гдѣ к апостолом, се ест всѣм учителем рече: *Вы есте соль земли, аще же соль обуюетъ, чимъ осолится.* ни в что же будетъ к тому, точию да и ссыпана будетъ вонь и попираема челоуеки. Солью називаетъ всехъ учителей, яко бо соль заховуетъ што ею посолится, абы не провоняло, тако и учитель наказаніемъ, поученемъ и напоминаньемъ заховуетъ людей от духовное гнили, але если того ни чинить, повелѣваетъ господь вонь его выкинути и потоптати, яко соль

если бы одурѣла, або силу свою утратила. Чого жь для не послушни есмо того повеленія самого сына божіею (Сымон Будны).

Тэкст 10.

Што двѣ стрѣлы, што врубы, што лелеи значат,
То вси люди мудрыя вельми горазд бачать,
Которых зацныи тот дом за герб уживает,
Вѣр мнѣ, иж там госпуду цнта свою мает (Андрэй Рымша).

Тэкст 11.

ЄПІГРАММА

На Грамматіку

Грамматіка писма всѣх наўчаесть,
чтырма частми латве ўразумяесть.

Орфографією и просодією,
синтаксисом и етимологією.

Ї прѣреченъное и опаство
подаесть певно искўство.

Которіи прагнуць быти досконали,
в писмѣ и в словах абы не партали,

Ї ле изъвѣстъно все познавали
и, чогося ўчатъ, абы добре знали.

Ключем во есть, отворяючи всѣм умъ
къ познанію въ преправый разум.

По которой, власне, якъ по всходѣ, пойдеть,
каждый, если хочеть, всѣх наук дойдеть

(Лаўрэнцій Зізаній).

Тэкст 12. А за моеи памети присмаков тых не бывало. Добрая была гуска з грибкама, качка з перчиком, печонка з цыбулею или чосныком. А коли на перепышныя достатки – каша рижовая з шафраном. Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазию скромно пивали, медок и горилочку дубали, але гроши под достатком мевали. Мури силныя муровали и войну славную крѣпко и лучшей держали как тепер (Прамова Мялешкі).

Тэкст 13. Пан Госевски не много по-лацинску умев, а з мнейшым людом и апаратом военным и жывностю Смоленска додержав! Мудрость велика, – кажут люде, – як свини. Кали много еи кто заживаает, той ничего не дбает. А кали человек надто кусит – и постягнут мусит и хвосту бывает непокой. Зофия-филозофия радзила седзець високо, говорыт глыбоко. Куделя, пане, – жыноцкая реч, да што б пекла горазд оладки. Ест у мене старые книги у новом кути. Завсюды я там много вычытав жоноцкой псоты, яковых з ума зводзяць людзи мудрых, многих и святых, а што б пак нас грешных к лиху не прывели (Ліст да Абуховіча).

Новая беларуская літаратурная мова

Новая беларуская літаратурная мова непасрэдна не звязана са старабеларускай літаратурнай мовай, развіццё якой было спынена ў канцы XVII ст.; яна складвалася на аснове жывой народнай гаворкі і апрацоўвалася намаганнямі майстроў мастацкай літаратуры. Таму пры вывучэнні гэтага этапа развіцця беларускай літаратурнай мовы неабходна звярнуць асаблівую ўвагу на такія пытанні, як сацыяльна-гістарычныя і культурна-палітычныя ўмовы станаўлення і ўдасканалення новай беларускай літаратурнай мовы, асаблівасці выпрацоўкі яе выяўленчых сродкаў, этапы правапісна-граматычнай нармалізацыі, роля пісьменнікаў, публіцыстаў, грамадскіх дзеячаў ва ўзбагачэнні сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання, узаемадзеянне новай беларускай літаратурнай мовы з тэрытарыяльнымі дыялектамі і іншымі мовамі. Асвятленне названых пытанняў патрабуе аналізу адпаведных крыніц, падчас якога важна выявіць, наколькі дакладна рысы жывой мовы перадаюцца сродкамі тагачаснай графікі, у якой меры адлюстраваны агульнапашыраныя і вузкамясцовыя моўныя рысы, наколькі паслядоўна аўтар (выдавец) здолеў перадаць на пісьме асобныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы, наколькі строга ён падыходзіў да адбору моўна-выяўленчых сродкаў.

Большасць беларускіх выданняў XIX ст. надрукавана лацінкай. Для перадачы зычных гукаў, як правіла, ужываліся

лацінскія літары ў іх агульнапрынятым значэнні: [б] – b, [д] – d, [т] – t, [р] – r і інш.; своеасабліва выкарыстоўваліся толькі наступныя літары:

літара	l	ł	z	ż	ch	cz	sz	dz	dź	h	g
гук	л'	л	з	ж	х	ч	ш	дз'	дж	г	г (выбухны)

Доўгі час у і ў на пісьме не адрозніваліся і перадаваліся літарай **u**, у творах В. Дуніна-Марцінкевіча гук ў перадаваўся літарай **u**, набранай курсівам.

Мяккасць зычнага перад наступным зычным або на канцы слова пазначалася спецыяльным значком: *brać, dźmi, iści*, а перад галосным гукам праз напісанне літары **i** перад адпаведным галосным: *niata, nieba*. Заўсёды адзначаўся і зычны **j**: *tuji (мый), hulaju (гуляю)*.

У канцы XIX ст. лацінку паступова пачынае выцясняць грамадзянскі шрыфт – графіка, якая выкарыстоўвалася ў рускім кнігадрукаванні, адпаведна выданні адлюстроўвалі многія асаблівасці рускага правапісу: літара **n** абазначала адпаведны гук у пачатку слова і пасля зычнага, а літара **i** – перад галоснымі і зычнымі **ў, й**: *ими, синій*; выкарыстоўваліся літары **ѣ, ъ, џ**: *лѣта, столъ, џасце*. Пад уплывам рускага правапісу часта не перадаваліся на пісьме аканне, дзеканне і цеканне, зацвярдзенне шыпячых і **p**. Прыметнікі адзіночнага ліку ў мужчынскім родзе ўжываліся з канчаткам **-ый/-ій**, а ў множным ліку – з канчаткам **-іе/-ые**: *новыи, новые*.

Разгортванне кнігавыдавецкай справы і пашырэнне легальных перыядычных выданняў у першае дзесяцігоддзе XX ст. паспрыяла станаўленню беларускай графічнай сістэмы, уніфікацыі беларускага правапісу, далейшаму развіццю і ўдасканаленню прыёмаў літаратурнага выражэння.

Новы этап у развіцці беларускай літаратурнай мовы пачынаецца пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Планавае ажыццяўленне палітыкі беларусізацыі, пашырэнне грамадскіх функцый беларускай літаратурнай мовы патрабавала неадкладнай ліквідацыі разнабою ў вусным і пісьмовым маўленні, замацавання граматыка-правапісных норм. Асновай для выпрацоўкі літаратурных норм сталі сярэднебеларускія гаворкі.

У гэты ж час адбыліся істотныя змены ў сістэме стыляў літаратурнай мовы: асаблівага росквіту дасягнуў стыль мастацкай літаратуры, пачалі актыўна развівацца афіцыйна-справавы, навуковы і публіцыстычны стылі.

У канцы 30-х гг. і ў пасляваенны час пачало паступова складвацца становішча вымушанага двухмоўя: руская мова замацоўвалася ў якасці адзінай афіцыйнай мовы ў Беларусі, асноўнымі ж сферамі выкарыстання беларускай мовы сталі адукацыя, культура, гуманітарныя навукі, мастацкая літаратура і публіцыстыка.

Нягледзячы на актывізацыю навуковага даследавання нацыянальнай мовы і культуры, у 60–80-х гг. жывая беларуская мова ўсё больш і больш страчвала свае пазіцыі. Сітуацыя палепшылася ў канцы 80 – пачатку 90 гг. ХХ ст., калі ў краіне абудзілася цікавасць да роднай гісторыі, культуры і мовы. У гэты час у Беларусі была распрацавана рэспубліканская праграма «Родная мова», створана Таварыства беларускай мовы (1989 г.), прыняты закон «Аб мовах у Беларускай ССР», у адпаведнасці з якім беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай мовы.

К пачатку ХХІ ст. у Рэспубліцы Беларусь склалася моўная сітуацыя, якая можа быць вызначана як блізкароднаснае двухмоўе. Аднак заканадаўчы статус роўнасці дзвюх дзяржаўных моў – рускай і беларускай – практычна не рэалізуецца, сферы выкарыстання беларускай мовы абмежаваны.

Заданні

1. Прачытаць тэкст. Прааналізаваць мову ўрыўка: назваць асаблівасці графікі, прынцыпы перадачы гукаў беларускай мовы на пісьме, паслядоўнасць перадачы асобных фанетычных і граматычных з’яў беларускай мовы, выявіць вузкамясцовыя моўныя рысы, адзначыць іншамоўныя ўплывы; ахарактарызаваць семантычныя пласты лексікі.

Тэкст 1.

Jak to dobre, kali muzyk

Trezwy, haspadarny!

Dla takoho ú celom roku

Budzie czym waryci kaszu

Usio leto dla dzietek.

Wiesna bliśnie, jon hnoj wozić,

Żadyn czas nie marny! Sniehi tajuć, jon harodzić Kołmi, szto zimaju I nawaziu i naczesaŭ Dobroju paraju. Jość u nieho i łuczywa, I droŭ mnoho kletek;	I are, i sieje; Kosić łuhie, sienazaci, Nim żyto dašpieje. Chleba maje i nie chodzić Wiesnoju pa mierki, Bo zimaju jon nie łykaŭ U karczmie s kwaterki (Jan Czaczot).
---	---

Тэкст 2. Szmata było takich narodaŭ, szto stracili napiersz mowu swaju, tak jak toj czaławiek prad skananiem, katoramu mowu zajmie, a potym i zusim zamiorli. Nia pakidajcież mowy naszaj bielaruskaj, kab nia umiorli! Paznajuć ludziej ci pa haworce ci pa adieży, chto jakuju nosie; otoż haworka, jazyk i jość adieża duszy (Maciej Buraczok).

Тэкст 3.

Ти знау зь вась, браццы, хто Тараса,
 Што у палясоущикахь ёнь быу?
 На путявищи ли Парнаса
 Ёнь тамь ли лазни близка жиу.
 Што-жь, чалавѣкь ёнь быу рахманый,
 Гарѣлки у зубы ёнь ня брау,
 За то у ласцы быу у пана:
 Пань яго дужа шановау;
 Любила то-жь Тараса паня,
 И войть ня разу ня взбрыхнуу,
 За то Тарась балота зрання
 До цѣльной ночи пильнавау.
 Чуть золакь – ёнь стрѣльбу за плечи,
 Заткнець сякиру за поясь,
 Заусягды хадзіу ёнь борь стеречи,
 И птушекь биу зь ружжа Тарась (Тарас на Парнасе).

2. Запоўніць табліцу:

	Старабеларуская літаратурная мова	Новая беларуская літаратурная мова
Графічная сістэма		
Прынцыпы перадачы гукаў на пісьме		
Асаблівасці граматычнага ладу		

3. Складзі тэзісны план адказу на пытанне «Вывучэнне беларускай мовы ў XIX ст.».

Літаратура

1. Тамашэвіч Т.І. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1991.
2. Шакун Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1995.

4. Акрэсліць ролю кнігавыдаўцоў і рэдакцый газет у стабілізацыі норм беларускай літаратурнай мовы.

5. Раскрыць ролю пісьменнікаў-нашаніўцаў (Ядвігіна Ш., Цёткі, Якуба Коласа, Янкі Купалы, Максіма Багдановіча, Змітрака Бядулі, Максіма Гарэцкага) ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні беларускай літаратурнай мовы.

6. На аснове аналізу тэкстаў сфармуляваць вывад аб граматычна-правапісных асаблівасцях беларускіх выданняў пачатку XX ст.

Тэкст 1.

Зорка Вэнэра ўзыйшла над зямлёю
Сьветлыя згадкі с сабой прывела...

Помніш, калі я спаткаўся с табою,

Зорка Вэнэра ўзыйшла.

З гэтай пары я пачаў угледацца

Ў неба начное і зорку шукаў.

Ціхім каханьнем к табе разгарацца

З гэтай пары я пачаў.

Але разстацца нам час наступае;

Пэўна, ўжо доля такая ў нас.

Моцна кахаў я цябе, дарогая,

Але разстацца нам час (Максім Багдановіч).

Тэкст 2. Сівыя хмары неспакойна забегалі па небе, як вогеры па вадзе. Падняўся вецер, густа і працяжна зашумеў стары лес на ўсе галасы. А хмары бягуць, сьцелюцца ніжэй, гладчэй, раўней і аблегаюць усё неба. Пасыпаўся сьнег мільёнамі камячкоў дробнаго, мягкаго пуху. Залёталі, закружыліся яны халодным пылам. А вецер крэпчае, ўздзірае сьнег знізу ў полі, падымае яго ў

гору, круціць стаўбамі, і белы віхар сьнежнага пылу далёка прамчыцца па полю (Якуб Колас).

7. Ахарактарызаваць кожны з этапаў станаўлення і развіцця беларускай арфаграфіі:

I – пачатковы (да 1906 г.); II – падрыхтоўчы (1900–1917); III – дарэформенны (1918–1933); IV – паслярэформенны (1934–1959); V – сучасны (1959 – 2010); VI – з 2010 года.

8. Падрыхтаваць тэзісны план адказу на пытанне «Беларускія пісьменнікі аб культуры роднай мовы».

Літаратура

1. Дубоўка У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасці нашай мовы // Спадчына. 1992. № 5.
2. Куліковіч У. Праект Уладзіміра Дубоўкі: Да пытання аб удасканаленні моўнай сістэмы // Роднае слова. 1994. № 10.
3. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. Мінск, 1975. Т. 8. С. 72–85, 95–96, 104–106, 107–113.
4. Колас Я. Збор твораў. У 14 т. Мінск, 1976. Т.11. С.151–157; Т.12. С. 25–26, 132–136.
5. Скрыган Я. Выбраныя творы. У 2 т. Мінск, 1975. Т. 2. С. 310–333, 340–357.

9. Ахарактарызаваць этналінгвістычную сітуацыю на Беларусі ў другой палове XX – пачатку XXI ст. (акрэсліць сферы ўжывання беларускай мовы; назваць унутраныя і знешнія прычыны абмежаванага выкарыстання беларускай мовы).

Літаратура

1. Конан У.М. Святло для людзей: Родная мова і культура ў эпоху перабудовы. Мінск, 1989.
2. Лукашанец А. Моўныя праблемы жыцця сучаснага беларускага грамадства // Роднае слова. 2008. № 1.
3. Плотнікаў Б.А. Агульная рэтраспектыва і перспектыва беларускай мовы // Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум. Мінск, 2003.
4. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск, 1982.

10. Растлумачыць значэнне тэрмінаў *тарашкевіца, наркамаўка, моўная інтэрферэнцыя, трасянка*.

11. Вызначыць месца беларускай мовы сярод іншых інда-еўрапейскіх моў, расказаць пра яе прадстаўленасць у свеце.

12. Ахарактарызаваць змены слоўнікавага складу беларускай мовы: а) у 20–30-х гг. XX ст.; б) 2-й палове XX ст., в) канцы XX – пач. XXI ст.

 **Літаратура**

1. Баханькоў А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мінск, 1982.
2. Лексікалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск, 1994.

13. Расказаць аб лексікаграфічнай працы ў XX – пачатку XXI ст.

14. Акрэсліць ролю граматык у працэсе нармалізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

15. Ахарактарызаваць стылявую сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

16. Назваць унутраныя і знешнія законы развіцця мовы.

 **Літаратура**

Языкознание: большой энциклопедический словарь. М., 1998.

 **Кантрольная работа**

Варыянт 1

1. Параўнаць паняцці «беларуская мова», «беларуская літаратурная мова», «мова мастацкай літаратуры».

2. Ахарактарызаваць асноўныя погляды на моўную сітуацыю Старажытнай Русі.

3. Перакласці тэкст на сучасную беларускую літаратурную мову. Пісьмова прааналізаваць мову ўрыўка:

Видечи такъ великихъ княжатъ, такихъ пановъ значныхъ, такъ много детокъ невинныхъ• мужовъ з жонами• в такомъ зацномъ рускомъ, а злаца передъ тымъ довстипномъ учономъ народе• езыка своего славнаго занедбане, а просто възгарду. С которое за покаранемъ панскимъ оная ясная ихъ, в слове божьемъ мудрость• а которая имъ была праве яко врожоная, гды от нихъ отишла, на ее

мѣстьце на тыхъ мѣсть, такая оплаканная, неумеетность пришла• же вжо некоторые и писмомъ се своимъ а злаца в слове божемъ, встыдають. А на остатокъ што можетъ бытии жалоснейшая, што шкарадша• иж и тые што се mezi ними зовуть духовными, и учителя, смѣле мовлю, намней его не вмеють, намней его вырозуменя не знають, ани се в немъ цвичать• але и ани школы ку науце его, нигде не мають... (Васіль Цяпінскі).

4. Вызначыць час напісання тэксту. Абгрунтаваць сваё меркаванне:

Ідучы па вуліцы, Міхась, семігадовы хлопчык, часта затрымаваўся каля аднаго дома ў сяле. Гэты дом не падобны ні на адну хату ў сяле. Ён быў імат большы і вышыы за нізенькіе мужыцкіе домікі і быў накрыты не саломаяю, як усе будынкi, а гонтамі. Высокі ганак, на таўстых круглых слупох, значна выступаў ад даху і такжэ быў накрыты гонтамі. Вялікіе сьветлые вокны з белаю шалёўкаю і такімі жэ вакеніцамі прыветна глядзелі на вуліцу. А над вокнамі, чуць не каля самага даху, была прыбіта невялікая дошка з некiм малюнкам не то са зьверам, не то с птушкаю з дзьвюма галавамі. На дошцы стаялі некiе значкі роўненькім радочкам. Што то былі за значкі, Міхась ня ведаў. Казалі, што гэта – літэры, каторыя можэ разбіраць толькі той, хто будзе хадзіць у гэты дом, а дом той завецца школаю, і што літэры гэтыя азначаюць цэлае слова.

Варыянт 2

1. Параўнаць паняцці «старабеларуская літаратурная мова», «новая беларуская літаратурная мова», «сучасная беларуская літаратурная мова».

2. Ахарактарызаваць моўную сітуацыю ў Вялікім княстве Літоўскім.

3. Перакласці тэкст на сучасную беларускую літаратурную мову. Письмова прааналізаваць мову ўрыўка:

Князь Гердень кланяється всемъ темъ, кто видитъ сую грамоту. Тне люди, што ныне живи сүть, а темъ, кто на после приидутъ, тѣмъ вѣдомо бұди, какъ миръ есмы створили промежи местеря и с ратьманы Рижьскими и с Полочаны и Видьбляны. Тако како грамота написано, тако имъ надо всею землею отступити, што есть Лотыгольская земля, какъ не вѣстүпати ся на тую землю, што князь Костянтинъ далъ местерю съ своею братьею, съ своею грамотою и съ печатью,

како боле на тѹ землю не поискывати. Верху того про тѹ пакость, што ся в розмирьи створило, какъ имъ отъ обою сторону отступити, што Русская земля словеть Полочькая; отъ тоє земли местерю и братьи его отступити с всею правдою верху того Немечькому гостю в Полочьскую волно ехати и торговати, купити и продати, также Полочаномъ и Видивлянину волно гостити в Ригу и на Готьскы берегъ.

4. Вызначыць час напісання тэксту. Абгрунтаваць сваё меркаванне:

У 1924 годзе ў часопісе «Беларускі піонер» была надрукавана апавесць «Чалавек ідзе», падпісаная простым, але арыгінальным псеўдонімам: Янка Маўр. Некаторыя з вас, рэбяты, можа нават і не ведаюць, што сапраўднае імя Янкі Маўра – Іван Міхайлавіч Фёдараў.

Творы Янкі Маўра, на якую-б тэму яны не былі напісаны, выхоўваюць у дзяцей пачуцці палымянага савецкага патрыятызму, глыбокую адданасць Комуністычнай партыі і Савецкаму ўраду.

II. Стараславянская мова

Паходжанне стараславянскай мовы

Стараславянская мова – гэта самая ранняя літаратурная мова старажытных славян. Народна-дыялектнай асновай стараславянскай мовы з’явіліся македонскія гаворкі старабалгарскай мовы IX ст.

Курс стараславянскай мовы – своеасаблівыя ўводзіны ў вывучэнне сучасных славянскіх моў. Ён забяспечвае навуковае пазнанне мовы, дазваляе зразумець заканамернасці развіцця славянскіх моў, асаблівасці іх сучаснага стану.

Гісторыя стараславянскай мовы налічвае два стагоддзі. Вучоныя вылучаюць тры асноўныя перыяды яе развіцця:

1. Кірыла-мяфодзьеўскі перыяд (60–80-я гг. IX ст.) – станаўленне і першапачатковае распаўсюджанне стараславянскай мовы.

2. Сімяонаўскі перыяд (Першае Балгарскае царства, канец X – пачатак XI ст.).

3. Перыяд царкоўнаславянскай мовы (другая чвэрць X–XI ст.).

☞ **Заданні**

1. Ахарактарызаваць кожны з перыядаў развіцця стараславянскай мовы: растлумачыць назву перыяду, указаць асноўныя падзеі, якія адбыліся ў гэты час, назваць помнікі [1; 14]*.

2. Растлумачыць сутнасць тэрмінаў *праславянская мова*, *стараславянская мова*, *царкоўнаславянская мова*, *старабеларуская мова*.

3. Расказаць пра заслугі асветнікаў Кірылы і Мяфодзія ў гісторыі славянскага пісьменства.

4. Вызначыць, які тэрмін найбольш правільна выражае сутнасць паняцця: *старажытнабалгарская мова*, *старажытна-*

* У дужках пазначаны нумар крыніц са спісу літаратуры, да якіх трэба звярнуцца пры выкананні задання.

царкоўнаславянская мова, стараславянская мова. Указаць вартасці і недахопы кожнага з іх.

Славянскія азбукі

Стараславянскія помнікі напісаны дзвюма азбукамі – глаголіцай і кірыліцай.

Кірыліца паводле свайго паходжання звязана з грэчаскім устаўным, або ўнцыяльным, пісьмом. З 43 літар кірыліцы 24 запазычаны з грэчаскай мовы, 19 створана для перадачы славянскіх гукаў (в, ж, ш, ц, ъ, ы і інш.).

Паходжанне глаголіцы звязваюць з некалькімі алфавітамі: большасць літар азбукі ўтворана на аснове грэчаскага мінускула з некаторымі элементамі скоропісу, частка літар – на аснове старажытнаўрэйскага (самаранскага) і копцкага (коптаўскага) пісьма. Шэраг глагалічных літар мае прыкметы свядомай індывідуальнай творчасці. Асноўнай стылёвай асаблівасцю глаголіцы з’яўляецца петлепадобны характар абрысаў яе літар.

Большасць вучоных мяркуе, што Кірыла склаў менавіта глагалічную азбуку, а пазней вучні Кірылы і Мяфодзія стварылі другую славянскую азбуку – кірыліцу.

Пра большую даўнасць глаголіцы сведчыць шэраг фактаў. Самыя старажытныя помнікі напісаны пераважна глаголіцай; мова глагалічных помнікаў больш архаічная ў параўнанні з мовай помнікаў, напісаных кірыліцай. Парадак літар глаголіцы адпавядае парадку лічбаў, у кірыліцы гэта паслядоўнасць парушана. Глаголіца менш дасканалая паводле складу літар. У кірыліцы ўжываюцца запазычаныя з грэчаскага алфавіта ξ (ксі) і ψ (псі), што абазначаюць гукавыя спалучэнні, якія маглі з’явіцца ў славян толькі з канца IX – пачатку X ст. Тэрыторыя пашырэння глаголіцы (Македонія, Маравія, Панонія) супадае з землямі, дзе праходзіла дзейнасць Кірылы і Мяфодзія.

Літары глаголіцы і кірыліцы

Кірыліца	Глаголіца	Назва літары	Гукавое значэнне	Кірыліца	Глаголіца	Назва літары	Гукавое значэнне
А	†	азъ (аз)	[a]	Ф	†	фрътъ (ферт)	[ф]
Б	Ɱ	боўкы (букі)	[б]	Х	Ɱ	х'ёръ (хер)	[х]
В	Ɱ	в'ѣди (ведзі)	[в]	Ω	Ɱ	отъ (амега)	[о]
Г	Ɱ	глаголи (глаголь)	[г]	Ц	Ɱ	ци (цы)	[ц']
Д	Ɱ	добро (дабро)	[д]	Ч	Ɱ	чръвь (чэrv)	[ч']
Е	Э	кестъ (есць)	[е]	Ш	Ш	ша (ша)	[ш']
Ж	Ɱ	живѣте (жывеце)	[ж']	щ	Ɱ	шта (шта)	[ш'т']
З	Ɱ	зѣло (зяло)	[д'з']	Ъ	Ɱ	кръ (ёр)	[ъ]
З	Ɱ	земля (зямля)	[з]	Ы, ЫИ	Ɱ	кры (еры)	[ы]
И	Ɱ	ижен (іжэ)	[и]	Ь	Ɱ	кръ (ер)	[ь]
І	Ɱ	иже (і)	[и]	Ѡ	Δ	ятъ (яць)	[æ]
Ѓ	Ɱ	г'ёрвь	[г']	Ю	Ɱ	– (ю)	[‘y], [jy]
К	Ɱ	како (кака)	[к]	Ѧ		– (я)	[‘a], [ja]
Л	Ɱ	людик (людзі)	[л]	Ѩ		– (е)	[‘e], [je]
М	Ɱ	мыслите (мыслеце)	[м]	Ѧ	Ɱ	юсъ малын (юс малы)	[е]
Н	Ɱ	нашь (наш)	[н]	Ѧ	Ɱ	(ѣтаваны юс малы)	[‘e], [je]

Кірыліца	Глаголіца	Назва літары	Гукавое значэнне	Кірыліца	Глаголіца	Назва літары	Гукавое значэнне
О	᠋ᠣ	онъ (он)	[o]	ж	᠋ᠵ	юсъ БОЛЬШИИ (юс вялікі)	[q]
П	᠋ᠦ	покои (пакой)	[p]	ж	᠋ᠶ	(ётаваны юс вялікі)	[ʼq], [j q]
Р	᠋ᠦ	ръци (рцы)	[r]	᠋ᠵ		кси (кі)	[ks]
С	᠋ᠦ	слово (слова)	[s]	᠋ᠶ		пси (пі)	[ps]
Т	᠋ᠦ	твёрдо (тверда)	[t]	᠋ᠶ	᠋ᠶ	ѣнта (фіта)	[f]
ОУ, У	᠋ᠦ	оукъ (ук)	[y]	У, У	᠋ᠶ	ижница (іжыца)	[i], [v]

Лічбавае значэнне літар кірыліцы

Лічбы	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	· ᠋᠗ ·	· ᠋ᠪ ·	· ᠋ᠦ ·	· ᠋᠗ ·	· ᠋ᠺ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠵ ·	· ᠋ᠨ ·	· ᠋ᠶ ·
Дзясяткі	· ᠋ᠦ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋᠗ ·	· ᠋ᠺ ·	· ᠋ᠨ ·	· ᠋ᠵ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠦ ·	· ᠋ᠶ ·
Сотні	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·	· ᠋ᠶ ·
Тысячы	# · ᠋᠗ ·	# · ᠋ᠪ ·	# · ᠋ᠦ ·	# · ᠋᠗ ·	# · ᠋ᠺ ·	# · ᠋ᠶ ·	# · ᠋ᠵ ·	# · ᠋ᠨ ·	# · ᠋ᠶ ·

Пры ўжыванні літар кірыліцы са значэннем лічбаў над літарай ставіўся знак цітла ~, а з абодвух бакоў кропкі: · ᠋᠗ ·, · ᠋ᠺ ·.

Для перадачы лікаў ад 11 да 19 уключна ўжывалася спалучэнне літары, што абазначае адзінку, і літары і-дзясяцярэчнага: 11 – · ᠋᠗ і ·, 15 – · ᠋ᠺ і ·, 16 – · ᠋ᠶ і ·, 17 – · ᠋ᠵ і ·, 19 – · ᠋ᠶ і ·. Пры абазначэнні лікаў, большых за 20, спачатку ставілася літара-дзясятка, а потым – літары, што абазначалі адзінкі: 24 – · ᠋ᠶ ᠋᠗, 46 – · ᠋ᠶ ᠋ᠶ, 93 – · ᠋ᠶ ᠋ᠶ.

Тысячы перадаваліся тымі самымі літарамі, што і адзінкі, але перад імі ўнізе ставіўся значок #: 1000 – # · ᠋᠗ ·, 5000 – # · ᠋ᠺ ·.

Надрядковыя знакі

Знакі	Назва	Значэнне	Прыклады
‘	апостраф	знакі мяккасці	Ѣнѣс’имани
˘	камора		Л̄ ютѣѢ, коН̄ га, мо р̄ е, по л̄ е
˚	паерык	на месцы прапушчаных літар ѣ або ѡ	к ѣто, ч ѣто, д ѣва
˜, ˘, ˙, ˚, ˛	цітла	1) скарочаныя словы (скарачаліся словы, якія часта сустракаліся ў тэксце); 2) пры абазначэнні лічбаў (у спалучэнні з кропкамі)	бл̄го (благ ^о), бл̄гнѣѢ (благослов ^л енѣѢ), дх̄ѣѢ (доух̄ѣѢ), чскѣѢ (чловѣчѣскѣѢ)

Раздзяляльныя знакі

Знак	Значэнне	Прыклады
· (кропка на сярэдзіне вышыні літары)	паўза ў канцы і ў сярэдзіне сказа	і рече имѣ придѣте вы сами въ поусто мѣсто едини · і почните мало · (Марыінскае евангелле)
; (кропка з коскай)	пытальнік	гдѣ еи отѣждоу пришла еси сѣмо · кого ли иштеши; (Супраслеўскі рукапіс)
розныя спалучэнні кропак і рысак	канец часткі тэксту	Изгоняштеі мѡ нынѣ овѣдѡ мѡ : очи свои възложиша оуклонѣша на земѣѡ : (Сінайскі псалтыр)
: (двукроп’е)	кропка, кропка з коскай, дужкі	Просимѣ тѡ всесомаѡ бѡ ѡ да ѣвоже есмѣ скръвѣни грѣхѡ нашимі: мѡлостѣѡ твоеѡ отѣ всѣхѣ ѡ зѣлиі нашихѣ очѣсті ны: гдѣ ѡ: (Кіеўскія лісткі)

Практыкаванні

1. Запісаць лічбавае значэнне наступных літар:

Ѣ, ѡ, і, ѡ, ѡ; мѡ, вѡ, ѡ, кѡ, лѡ; ѡѡ; цѡи;
рѡд; арѡд; вѡфнр.

2. Прачытаць сказы і запісаць іх глаголіцай. Ахарактарызаваць раздзяляльныя знакі:

Вѣмѣрно тѣа молимѣ вѣсеомгы вѣѣє (Кіеўскія лісткі);
Оўслыші гѣ і правѣдѣ моѣж вонѣмі моатѣвѣж моѣж: (Сінайскі псалтыр);
Помілоуі мѣа гѣ і ѣко кѣ теѣѣ вѣзѣвѣ вѣсь деѣь: (Сінайскі псалтыр);
Бысть нѣкын отѣшѣльць вѣ веснѣѣмѣ градѣ · · (Супраслеўскія рукапіс);
вѣ има шѣца и сѣина и сѣ аго доуѣа (Напіс балгарскага цара Самуіла ў Македоніі).

3. Прачытаць і перакласці сказы на беларускую мову. Ахарактарызаваць надрадковыя знакі, лічбы і раздзяляльныя знакі, якія ўжываюцца ў сказах:

і печаленѣ вѣ цѣ рѣ ѣ (Марыінскае евангелле); гѣ · отрокѣ мон лежитѣ вѣ домоу ославленѣ. лѣотѣ ѣко стражда. (Зографскае евангелле); дон'деже шѣдѣ помолѣж са тамо. (Зографскае евангелле); і дааѣж плоды · ово сѣто · ово шесть десѣтѣ · ово · ѣ · (Зографскае евангелле); · и вѣлѣзѣ вѣ корабѣ и сѣ ѣ прѣиде и прѣиде вѣ свои градѣ ·: (Асеманіева евангелле); на виноградѣ посѣла ѣ и ишѣдѣ вѣ · гѣ · годин(ѣ) видѣ ины на трѣжици стошѣа · (Савава кніга); они же поставиша кмоу · л · сѣребрьникѣ (Астрамірава евангелле).

4. Ахарактарызаваць помнікі, з якіх узяты сказы заданняў 2 і 3: якой азбукай напісаны, да якога часу адносіцца стварэнне, чаму мае такую назву, моўныя асаблівасці помніка.

Гукавая сістэма стараславянскай мовы.

Паходжанне гукаў

Гукавая сістэма стараславянскай мовы – вынік эвалюцыі фанетычных сродкаў праславянскага перыяду, якія ў сваю чаргу былі спадчынай індаеўрапейскай мовы.

Асаблівасці фанетычнай сістэмы індаеўрапейскай мовы

Галосныя гукі адрозніваліся не толькі паводле артыкуляцыі, месца і спосабу ўтварэння (па якасці), але і паводле	доўгія – [*ā], [*ō], [*ē], [*ū], [*ī] кароткія – [*a], [*o], [*e], [*u], [*i]
---	--

даўжыні гучання (па колькасці)	
Існавалі дыфтонгі: першы элемент – складаўтваральныя доўгія і кароткія гукі [*a], [*o], [*e] і толькі кароткі [*u], другі – нескладовыя [*i] і [*u]	<p>*ā i , *ō i , *ē i , *ÿ u , *ǎ i , *ǒ i ,</p> <p>⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ,</p> <p>*ĕ i , *ā u , *ō u , *ē u , *ǎ u , *ǒ u ,</p> <p>⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ⏟ ,</p> <p>*ĕ u</p> <p>⏟</p>
Існавалі дыфтангічныя спалучэнні: першы элемент – доўгія і кароткія галосныя, другі – насавыя зычныя m, n і плаўныя r, l	<p>*ām, *ōm, *ēm, *īm, *ūm, *ǎm, *ǒm, *ēm,</p> <p>*īm, *ūm, *ān, *ōn, *ēn, *īn, *ūn, *ǎn, *ǒn,</p> <p>*ēn, *īn, *ūn, *ār, *ōr, *ēr, *īr, *ūr, *ǎr, *ǒr, *ēr,</p> <p>*īr, *ūr, *āl, *ōl, *ēl, *īl, *ūl, *ǎl, *ǒl, *ēl, *īl, *ūl</p>
Складаўтваральныя санорныя	[*r], [*l]
Развітая сістэма выбухных зычных	непалатальныя (цвёрдыя) [*b], [*p], [*d], [*t], [*g], [*k], палатальныя (мяккія) [*g'], [*k'], прыдыхальныя [*dʰ], [*pʰ], [*tʰ], [*gʰ], [*kʰ], [*gʰ], [*kʰ], лабіялізаваныя [*gʷ], [*kʷ]
Фрыкатыўныя зычныя	[*s], [*z], [*ʃ] і [*v], нескладовыя галосныя [*i] і [*u], [*ʃ] і [*v]
Адсутнасць шыпячых і афрыкат	
Санорныя	насавыя [*m], [*n] і плаўныя [*r], [*l]
Спалучэнне зычных і галосных гукаў у складзе не абмяжоўвалася	

Фанетычныя змены ў сістэме індаеўрапейскай мовы абумоўлены дзеяннем у праславянскай мове дзвюх асноўных тэндэнцый – тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада і тэндэнцыі да гармоніі склада.

Паводле тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада гукі ў складзе размяшчаліся ад менш гучнага да больш гучнага і абавязкова заканчваліся складаўтваральнымі гукамі. Максімальная колькасць гукаў у складзе раўнялася пяці, таму формулу склада можна абзначыць як STRVA, дзе

S – фрыкатыўныя *s, z* (акрамя *ch*);

T – выбухныя *p, t, k, d, b, g* і фрыкатыўны *ch*;

R – санорныя няплаўныя *j, w, m, n*;

V – санорныя плаўныя *r, l*;

А – галосныя *а, е, о, і, е* і інш.

Рэалізацыя тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада ў стараславянскай мове атрымала назву «**закону адкрытага склада**»: *о-стро-въ, врѣ-ма, за-ко-нь-ни-ко-мъ, при-и-мъ*.

Тэндэнцыя да гармоніі склада ў стараславянскай мове вядомая пад назвай «**закону складовага сінгарманізму**»: у складзе павінны спалучацца гукі аднароднай артыкуляцыі цвёрды зычны + непярэдні галосны, няцвёрды зычны + пярэдні галосны: *по-лъ, же-шти, хы-тръ, дру-жь-но, рж-кы, цѣ-на, вра-зи, на-ча-ло*.

Сістэма галосных гукаў стараславянскай мовы налічвала 11 гукаў:

пад'ём		рад	пярэдні	непярэдні	
				нелабіялізаваныя	лабіялізаваныя
верхні			[и] (и, і, ʏ)*	[ы] (ы, ѣы)	[у] (оу, ʊ)
сярэдні	насавыя		[ѣ] (ѣ)		[ѡ] (ѡ)
	ненасавыя		[е] (е) [ь] (ь)	[ѣ] (ѣ)	[о] (о, ѡ)
ніжні			[ѣ] (ѣ)	[а] (а)	

Заўвагі:

1. Гукі адрозніваліся паводле працягласці гучання, у адпаведнасці з чым размяжоўваюць галосныя поўнага ўтварэння: доўгія ([и], [ы], [у], [ѣ], [ѡ], [ѣ], [а]) і кароткія ([е], [о]); і галосныя няпоўнага ўтварэння: [ь] і [ѣ]. Гук [ь] вымаўляўся, як гук блізкі да [е], але з рэдукцыяй; галосны [ѣ] вымаўляўся, як гук блізкі да [о], але з рэдукцыяй. У спецыяльнай літаратуры гукі [ь] і [ѣ] называюць **рэдукаванымі**.

2. Літары ѣ (юс малы) і ж (юс вялікі) абазначалі насавыя галосныя – е насавы і о насавы. Пры ўтварэнні насавых галосных паветра часткова праходзіць праз насавую поласць.

3. Гук [ѣ] (е адкрыты) абазначаўся літарай ѣ (яць) і вымаўляўся як шырокі, вельмі адкрыты гук [e], блізкі да [‘a].

* У дужках падаюцца літары, якія абазначалі адзначаныя гукі.

Адзначаная сістэма сфарміравалася ў выніку пераўтварэння колькасных адрозненняў індаеўрапейскіх галосных у якасныя і дзеяння тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада.

Тэндэнцыя да пераўтварэння колькасных адрозненняў індаеўрапейскіх галосных у якасныя абумовіла ўзнікненне ў праславянскай мове 6 галосных гукаў: [a], [o], [e], [ы], [ь], [ъ] (галосныя манафтангічнага паходжання):

[a]	*ā	старасл. <i>братръ</i> , лац. <i>frāter</i> , бел. <i>брат</i>	Захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах
	*ō	старасл. <i>дати</i> , лац. <i>dōno</i> , бел. <i>даць</i>	
[o]	*ǎ	старасл. <i>морк</i> , лац. <i>māre</i> , бел. <i>мора</i>	Захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах. У польскай і ўкраінскай змяняўся на [i] і [y] (бел. вол, укр. віл, польск. wół [вул])
	*ǒ	старасл. <i>домъ</i> , лац. <i>dōmūs</i> , бел. <i>дом</i>	
[e]	*ě	старасл. <i>небо</i> , лац. <i>něbula</i> 'туман', бел. <i>неба</i>	Захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах
	<i>jo</i> (у некаторых канчатках)	<i>полк</i> (з <i>полjo</i>), <i>морк</i> (з <i>морjo</i>)	
[ы]	*ǔ*	старасл. <i>дымъ</i> , лац. <i>fūmus</i> , бел. <i>дым</i>	Ужываецца ў беларускай, рускай, польскай і некаторых іншых мовах. У асобных славянскіх мовах супаў з [i]: бел. мыш, славен. mīš, балг. мишка 'мыш'
	*ǔ (у некаторых канчатках)	* <i>катōп</i> → * <i>катūп</i> → <i>камы</i> 'камень'	
[ь]	*ǐ	старасл. <i>гостъ</i> , лац. <i>hostĭs</i> , бел. <i>госць</i>	Сустрэкаюцца толькі ў балгарскай мове: бел. мох, польск. теш, балг. мъх
[ъ]	*ǫ	старасл. <i>дъва</i> , лац. <i>dŭvā</i> , бел. <i>два</i>	

* Індаеўрапейскі *ǫ так змяняўся перад зычным або на канцы слова. Перад галосным *ǫ выступаў як спалучэнне *ǫǐ, першы з якіх пераўтвараўся ў [ъ], другі – у [v] (в), адсюль – [ъv] (ъв): **rŭiti* → *рыти* → *рыць* і **rŭiati* → **rŭiati* → **rъvati* → *ръвати* → *ірваць*.

Дзезяне тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада прывяло да змянення дыфтонгаў **ā i*, **ā u*, **ā i*, **ā u* і пад., дыфтангічных спалучэнняў **ām*, **ām*, **ān*, **ān* і пад. у адпаведныя славянскія галосныя.

Дыфтонгі і дыфтангічныя спалучэнні змяняліся перад зычным і на канцы слова: спачатку скараціліся складовыя доўгія галосныя; далей дыфтонгі і дыфтангічныя спалучэнні галоснага і насавага зычнага манафтангізаваліся, а ў дыфтангічных спалучэннях галоснага і плаўнага адбылася перастаноўка гукаў з падаўжэннем або без падаўжэння галоснага.

У выніку манафтангізацыі дыфтонгаў і дыфтангічных спалучэнняў у праславянскай мове з'явіліся доўгія галосныя гукі: [y] (ou), [e] (a), [q] (ж) (галосныя дыфтангічнага паходжання):

[y]	*o u ← *ā u, *ā u, *ō u, *ō u	старасл. <i>ouχο</i> , лац. <i>auris</i> , бел. <i>вуха</i> ; старасл. <i>соухъ</i> , літ. <i>sausās</i> , бел. <i>сухі</i>	Захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах
	*e u ← *ē u, *ē u	старасл. <i>любъ</i> , ст.-інд. <i>leubhoh</i> , бел. <i>любы</i> , старасл. <i>блюдо</i> , ст.-інд. <i>beudhoh</i> , бел. <i>блюда</i>	
[e] (a)	*en (em) ← *ēn, *ēm, *ēn, *ēm, *īn, *īm	старасл. <i>десѣть</i> літ. <i>dēsimt</i> , бел. <i>дзезяць</i> ; старасл. <i>кѣнѣзь</i> , ст.-ням. <i>Kuning</i> , бел. <i>князь</i>	Захаваліся толькі ў польскай мове; ва ўсходнеславянскіх мовах галосны [e] (a) супаў з [a] (я), галосны [q] (ж) – з [y]
	*ēns (← ons) (у некаторых канчатках)	*konjons → *konjēns → *kon'ę → <i>коня</i>	
[q] (ж)	*on (om) ← *ōn, *ōm, *ōn, *ōm, *ān, *ām, *ān, *ām, *ūn, *ūt	старасл. <i>рѣка</i> , літ. <i>ranka</i> , бел. <i>рука</i> ; старасл. <i>жзъкъ</i> , лац. <i>angustus</i> . бел. <i>вузкі</i>	

У становішчы перад галоснымі змяняўся складападзел: дыфтонгі і дыфтангічныя спалучэнні распадаліся на два гукі. Складаўтваральны элемент адыходзіў да папярэдняга склада, другі элемент пачынаў наступны склад. Нескладовыя кампаненты [i] і

[u] перад галоснымі змяніліся адпаведна ў зычныя [j] і [в]. У

славянських мовах гэта зафіксавана ў выглядзе спалучэнняў **ов / ав** (з індаеўрапейскіх *ō u , *ǫ u , *ā u , *ǣ u) і **ев** (з індаеўрапейскіх *ē u *ě u): **соу-нж-ти** (з *so u nonti) і **со-ва-ти** (з *so u ati); **коу-ти** (з *ko u ti) і **ко-ва-ти** (з *ko u ati); чаргаванняў [e] (▲) // [ин], [e] (▲) // [ен], [e] (▲) // [им] і пад.: **и-м▲** (з *imen) і **и-мє-на** (з *imena).

Славянскія доўгія галосныя [и] і [ě] (ѣ) узніклі ў выніку пераўтварэння колькасных адрозненняў індаеўрапейскіх галосных у якасныя і ў выніку дзеяння тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада (галосныя дваякага – манафтангічнага і дыфтангічнага – паходжання):

[и]	*ī	старасл. <i>живъ</i> , лац. <i>vīvūs</i> , бел. <i>жывы</i>	Захаваўся ва ўсіх славянскіх мовах
	*ē i ← *ē i , *ě i	старасл. <i>кривъ</i> , літ. <i>kreivās</i> , бел. <i>крывы</i>	
	*o i (у некаторых канчатках) ← *ō i , *ǫ i , *ā i , *ǣ i	старасл. <i>бєри</i> (адз. л. заг. лад), прасл. *berōis, бел. <i>бяры</i>	
[ě] (ѣ)	*ē	старасл. <i>вѣра</i> , лац. <i>vērus</i> , бел. <i>вера</i>	Змяніўся і супаў з галоснымі [э] (у беларускай мове), [а], [і] (ва ўкраінскай мове)*
	*o i ← *ō i , *ǫ i , *ā i , *ǣ i	старасл. <i>вѣнць</i> , літ. <i>vainikas</i> , бел. <i>вянец</i> ; старасл. <i>цѣсарь</i> , ням. <i>Kaisar</i> , бел. <i>цар</i>	

* У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх ѣ супаў з і: *Мінск, усміхацца, цвіці, расцвітаць, світаць* і інш.

Сістэма зычных гукаў стараславянскай мовы:

месца ўтварэння		язычныя					акустычная характарыстыка	
		пярэднязычныя			сярэднязычныя	задняязычныя		
		губныя	зубныя	паднябенна-зубныя				пярэдне-паднябенныя
фрыкатыўныя		[в]	[з]	[з']	[ж']	[j]	звонкія	
			[с]	[с']	[ш']		[х]	глухія
змычныя	выбухныя	[б]	[д]				[г]	звонкія
		[п]	[т]				[к]	глухія
	афрыкаты			[д'з']				звонкія
				[ц']	[ч']			глухія
	складаныя				[ж'д']			звонкія
					[ш'т']			глухія
праходна-змычныя	[м]	[н], [л]		[н'], [л']			санорныя	
дрыжачыя				[р], [р']				

Заўвагі:

1. Цвёрдасць і мяккасць не залежала ад пазіцыі і была сталай якасцю гукаў стараславянскай мовы. Цвёрдыя зычныя перад галоснымі пярэдняга рада набывалі памякчонасць (пазіцыйны варыянт цвёрдага гука).

2. Мяккія зычныя [ж'], [ч'], [ш'], [ц'], [ж'д'], [ш'т'], [j] былі мяккімі незалежна ад свайго становішча ў слове: **жаждж, чародѣца, чаша, сжштоу.**

3. Задняязычныя гукі [г], [к], [х] ніколі не спалучаліся ў славянскіх паводле паходжання словах з галоснымі пярэдняга рада: **кѣнигы, кыпѣти, хыгтрость.**

4. Цвёрдымі і мяккімі маглi быць зычныя [р] – [р'], [л] – [л'], [н] – [н'], [з] – [з'], [с] – [с'], аднак яны не складалі адпаведных пар паводле цвёрдасці-мяккасці.

5. Большасць шумных зычных утварала адпаведныя пары па глухасці-звонкасці [б] – [п], [д] – [т], [з] – [с], [з'] – [с'], [д'з'] – [ц'],

[ж’] – [ш’], [z] – [к], [ж’д’] – [ш’т’], аднак пазіцыйных чаргаванняў звонкіх і глухіх не было.

6. У стараславянскай мове выкарыстоўваліся складаўтваральныя плаўныя [р] і [л], якія перадаваліся праз спалучэнне плаўных зычных з рэдукаванымі [б] і [ь] у становішчы паміж галоснымі. Каб адрозніць складовыя рэдукаваныя ад складовых плаўных, трэба супаставіць слова з сучасным: *кръвь* – *кроў* (парадак гукаў супадае, значыць, склад утвараў рэдукаваны галосны [ь]), *врѣхъ* – *верх* (парадак гукаў не супадае, значыць, склад утвараў зычны [р]).

7. Гук [j] перадаваўся пры дапамозе ётаваных літар *ѣ, ѡ, ю, ѣ, ѡ* ў пачатку слова і пасля галосных.

Пераважная большасць зычных гукаў стараславянскай мовы характэрная для ўсіх сучасных славянскіх моў: старасл. *црькы, мати*, бел. *царква, маці*, польск. *cerkiew* ‘будынак’, *matka*, чэшск. *cirkev, matka*, балг. *църква* (черква), *майка*. Некаторыя зычныя гукі змяніліся ці ўвогуле перасталі ўжывацца. Так, у беларускай мове з’явіліся пары паводле цвёрдасці-мяккасці (*стол* – *на стале* (л – л’), *трава* – *на траве* (в – в’)), зацвярдзелі [р], [ц], усе шыпячыя і [дж] (*жыццё, прывесці, цытата, джаліць, дождж*). Гук [д’з’] (з) супаў з гукам [з’], але ў польскай мове ўжываецца і цяпер (*noga – podze, stóg – stódze*). У большасці сучасных славянскіх моў (акрамя чэшскай, сербскай, славенскай і славацкай) не выкарыстоўваюцца складаўтваральныя плаўныя [р] і [л]: старасл. *влькъ, врьба*, бел. *воўк, вярба*, чэшск. *v l k, v r ba*, сербск. *вук, врба*.

o o

Фарміраванне славянскай сістэмы зычных гукаў звязана са зменамі індаеўрапейскай і праславянскай сістэм зычных.

Паходжанне славянскіх цвёрдых зычных гукаў

спрасцілася сістэма выбухных зычных	[б] ← [*b], [*bʰ]; [п] ← [*p], [*pʰ]; [д] ← [*d], [*dʰ]; [т] ← [*t], [*tʰ]; [г] ← [*g], [*gʰ], [*gʰ]; [к] ← [*k], [*kʰ]	старасл. <i>пльвж</i> , бел. <i>пльву</i> , ст.-інд. <i>plávatē</i> ; старасл. <i>дымъ</i> , бел. <i>дым</i> , ст.-інд. <i>dhūmāh</i>
цвёрдыя санорныя гукі	[м] ← [*m];	старасл. <i>домъ</i> , бел. <i>дом</i> ,

адпавядаюць аналагічным індаеўрапейскім зычным	[н] ← [*n]; [р] ← [*r]; [л] ← [*l]	ст.-інд. <i>damah</i> ; старасл. <i>знати</i> , рус. <i>знать</i> , ст.-інд. <i>jānāti</i> ; старасл. <i>бєрѣж</i> , бел. <i>бяру</i> , ст.-інд. <i>bhārāmi</i> ; старасл. <i>пльвѣж</i> , бел. <i>пльву</i> , ст.-інд. <i>pavatē</i>
цвёрдыя фрыкатыўныя зычныя [з] і [с] у некаторых словах з'яўляюцца спадчынай індаеўрапейскай мовы, у іншых – узнікаюць на месцы іншых індаеўрапейскіх гукаў	[с] ← [*s], [*k']; [з] ← [*z], [*g'], [*gʰ]	старасл. <i>самъ</i> , бел. <i>сам</i> , ст.-інд. <i>samáh</i> ; старасл. <i>дєсѣтъ</i> , бел. <i>дзєсяць</i> , грэч. [dékā], лац. <i>deset</i> ; старасл. <i>знати</i> , руск. <i>знать</i> , грэч. [gignōsko], лац. <i>gnōseō</i> ; старасл. <i>зима</i> , бел. <i>зіма</i> , грэч. [xeimōn], лац. <i>hiems</i> ; старасл. <i>мозгъ</i> , бел. <i>мозг</i> , ст.-ір. <i>mazga</i>
фрыкатыўны цвёрды [х] з'явіўся на месцы: прыдыхальнага [*kʰ]; індаеўрапейскага [*s]; позняга індаеўрапейскага або ранняга праславянскага [*ch] (х)	[х] ← [*kʰ] ← [*s] ← [*ch]	старасл. <i>храбръ</i> , бел. <i>храбры</i> , ст.-інд. <i>kharah</i> 'цвёрды' старасл. <i>оухо</i> , бел. <i>вуха</i> , літ. <i>ausis</i> <i>знахъ, быхъ, брахъ,</i> <i>рѣхъ, женахъ, сынъхъ</i>
губны фрыкатыўны цвёрды [в] узнік на месцы індаеўрапейскага нескладовага [*u] у становішчы перад галоснымі	[в] ← [*u]	<i>ковати</i> (← *kouati), <i>совати</i> (← *souati)

☞ **Практыкаванні**

1. Падзяліць словы на склады, указаць складаўтваральныя гукі:

Богатства, вась, гажбина, грэшынік, двёр, добр, зрно, катва, коньць, лактм, неджжн, область, пожти, прсть, старць, сьбати, тажжк, хрвьт, ячьмень, жгль.

Узор: *оржжик* – о-рж-жи-к, у слове чатыры склады, 1 склад – галосны гук, наступныя склады пабудаваны па мадэлі зычны + галосны. Складаўтваральнымі з’яўляюцца галосныя гукі.

2. Затранскрыбіраваць словы, ахарактарызаваць галосныя і зычныя гукі:

Вола, врѣма, дрогт, днь, звжк, ктназь, люблж, морк, мьх, мжж, начати, оухо, пать, пища, рьптгати, ежсѣд, ютро, гако, язык, жажда.

Узор: *жиль*: ж – галосны поўнага ўтварэння, доўгі, непярэдняга рада, сярэдняга пад’ёму, насаваы, лабіялізаваны; г – зычны, заднеязычны, змычны, выбухны, звонкі, цвёрды; л – зычны, пярэднеязычны, змычны, праходна-змычны, памякчоны, санорны; ь – галосны, няпоўнага ўтварэння, рэдукаваны, пярэдняга рада, сярэдняга пад’ёму, нелабіялізаваны, ненасаваы.

3. Знайсці карань слова. Растлумачыць у ім чаргаванні галосных гукі:

а) гонити – гангати, родити – раждати, гребетъ – погрѣвати, сѣдло – сѣдѣти, засыпати – сьпати, замъкъ – замънжти – замыкати, зьдати – сьзидати, везти – возъ, велѣти – вола, блѣскъ – бльснжти, рыти – ровъ, вължити – вългати – лежати – ложе, вълзоръ – зазьрѣти – прозирати – зазирати, берж – сьборъ – бьрати – сьбирати, вити – вѣньць – виж – повон, стелж – столъ – стьлати – подьстилати, текж – притѣкати – токъ – тьци.

б) ковати – коуж, слоуги – слава, сѣма – сѣмене, врѣма – врѣмена, сьнати – сьнимати – сьнемлж, жати – пожимати – жьж, звонъ – звжк – звьнѣти – звацати, начинати – начало – начати, памать – поминати –

помыниж – паматовите, роуно – рьвати – порывати, вьнати – вьнимати – вьнемляж, пыти – плоути – плавати – пловыць, яти – вьзати – вьзимати – вьзьмж, распати – распинати – распьж, наджти – надьменъ.

Узор: *зобъ – зьвати – созывати*. у корані слоў чаргуюцца галосныя **о // ъ // ы**. Галосныя **ў** корані ўзыходзяць да праславянскіх галосных **ǫ (*zǫv-) – ū (*zŭv-) – ū (*zūv-)**.

4. Запісаць стараславянскія словы, якія ўзыходзяць да слоў праславянскай мовы. Ахарактарызаваць змяненні.

*bīrati, *blūsā, *dōrōs, *gōstīs, *krīstōs, *krūsā, *posūlati, *plōdōs, *plūtīs, *rūbā, *skōkati, *sūpati, *sūnūs, *svēkrūuis, *tītīs, vīrsūs.

Узор: *stōlōs – **столь**, **ǫ** у першым складзе пераходзіць у **о**, **ǫ** ў другім складзе пераходзіць спачатку ў **ў**, на месцы якога ўзнікае **ъ** *.

Паходжанне мяккіх зычных гукаў

Мяккія славянскія зычныя [ж’], [ш’], [з’], [с’], [д’з’], [ц’], [ч’], [ж’д’], [ш’т’], [н’], [р’], [л’] называюць спрадвечна мяккімі.

Усе яны з’яўляюцца вынікам палаталізацыі (памякчэння) розных праславянскіх цвёрдых зычных або спалучэнняў зычных пад уздзеяннем галосных пярэдняга рада [и], [е], [ь], [ѣ] (ѣ), [ѣ] (ѣ) і зычнага [j].

Заднеязычныя [г], [к], [х] перад галоснымі пярэдняга рада і [j] змянялі сваю якасць і пераўтвараліся ў новыя мяккія зычныя гукі. Гэта фанетычная з’ява вядомая ў славянскіх мовах пад назваю **першай, другой і трэцяй палаталізацыі** (памякчэння) заднеязычных гукаў:

Зычны	I палаталізацыя	II палаталізацыя	III палаталізацыя**
[г]	[ж’] <i>дрюгъ – дрюже</i>	[з’] <i>нога – ногъ</i>	[з’] <i>къназь (кънагыни)</i>

* Пра змены ў канцы слова гл. у адпаведным параграфі.

** Вынікі трэцяй палаталізацыі ў беларускай мове захаваліся ў назвах ягад: *суніцы, чарніцы* і інш. і ў словах тыпу *касец, карэц, маладзіца* і інш.

[к]	[ч'] <i>вѣноукъ – вѣноуча</i>	[ц'] <i>рѣка – рѣцѣ, цѣна</i> (з *koina)	[ц'] <i>лице (ликъ)</i>
[х]	[ш'] <i>доухъ – доушень</i>	[с'] <i>грѣхъ – грѣси</i>	[с']

Змяненне груп зычных перад галоснымі прыядняга рада:

Зычныя	Вынік I палаталізацыі	Вынік II палаталізацыі
*sk (ск) *zg (зг)	[ш'т'] <i>пнскъ – пиштитъ</i> [ж'д'] <i>мозгъ – можданъ</i>	
*kt (кт) *gt (гт)	прасл. *nokъ [ш'т']: старасл. <i>ноштъ</i> [ч']: рус. <i>ночь</i> [ċ] ([ц']): польск. <i>noc</i>	
*kv *gv *chv		прасл. *gvoizda старасл. <i>звѣзда</i> бел. <i>звезда</i> польск. <i>gwiazda</i>

Змяненні зычных і груп зычных перад [j]:

*r	[r']	*bourja → <i>боўра</i>	Агульнаславянскае
*l	[l']	*voja → <i>воля</i>	
*n	[n']	*konja → <i>коня</i> (Р. склон)	
*g	[ж']	*storgja → <i>стража (стража) – стерьѣж</i>	
*k	[ч']	*sĕkja → <i>сѣча (сѣча) – сѣкж</i>	
*ch	[ш']	*douchja → <i>доуша (доуша) – доухъ</i>	
*s	[ш']	*prosja → <i>прошьж – просити</i>	
*z	[ж']	*vozja → <i>вожьж – возити, *rĕzja → рѣжьж – рѣзати</i>	
*t	[ċ] ([ц'])	у заходніх славян: польск. <i>świeca</i> , чэшск. <i>svíce</i>	Усходні- паўдн.
*svĕtja	[ч']	ва ўсходніх славян: рус. <i>свеча</i> , бел. <i>свечка</i>	
	[ш'т']	у паўднёвых славян –: старасл. <i>свѣшта</i>	
*d	[dz], [z]	у заходніх славян: польск. <i>sadza</i> , чэшск. <i>caze</i>	Агульна- славянск.
*sadja	[ж'], [д'ж'] [ж'д']	ва ўсходніх славян: рус. <i>сажа</i> , бел. <i>сажа</i>	
		у паўднёвых славян: старасл. <i>сажда</i>	
*b, *p, *v, *m	[бл'] [пл'] [вл'] [мл']	праслав. *zemja, старасл. <i>земля</i> , бел. <i>зямя</i> праслав. *bjudo, старасл. <i>блюдо</i> , бел. <i>блюда</i>	
*sk *st	[ш'т']	*iskja → <i>иштѣж (иштѣж) – искати,</i> *tstja → <i>тъшта – тъсть</i>	
*zg *zd	[ж'д']	*prigvozdi → <i>пригвождѣж (пригвождѣж) – пригвоздити</i>	

Узнікненне спрадвечна мяккіх зычных абумовіла ў стараславянскай мове чаргаванні спрадвечна мяккіх зычных з гукамі або спалучэннямі гукаў, на месцы якіх яны былі ўтвораны: ж // г, ж // з; ш // х, ш // с; ч // к; з // г; с // х; ц // к; жд // д, жд // зд, жд // зг; шт // т, шт // кт, шт // гт, шт // ск, шт // ст.

Уздзеянне *j на губныя зычныя прывяло да з'яўлення чаргаванняў губных са спалучэннямі губнога і л': в // вл; п // пл; м // мл; в // вл.

☞ Практыкаванні

1. Знайсці корань слова, растлумачыць у ім чаргаванні зычных гукаў:

а) богъ – бози, врагъ – вражда – вражьскъ, вѣходъ – шьдъши, година – жьдати – ожидать, грѣхъ – грѣшитъ, доухъ – доуша, испоконъ – искони – начинати – почати – начьнѣ, кѣнагыни – кѣназь – кѣнажьскъ – кѣнаже, кѣто – чѣто, ликъ – лице – личина, льгъкъ – польза, пастоухъ – пастоусѣ – пастоушьскъ, пекж – печетъ, тѣкати – притѣча, чловѣкъ – чловѣци – чловѣчьскъ.

б) водити – вождь, возити – вожьж, врагъ – вражда, вазати – важетъ, градъ – граждининъ, жадьнъ – жажда, зѣмьныи – зѣмля, искати – иштѣж, капати – капля, крадетъ – кражда, крьстъ – крьшткеник, коупити – коупля, ловити – ловля, мьсть – мьшткеник, носити – ношьж, плакати – плачьж, соухъ – соуша, рѣзати – рѣжетъ, свѣтъ – свѣшта, сѣкж – сѣча.

Узор: садити – сажда: у корані чаргуюцца зычныя д (сад-) і жд (сажд-). Чаргаванне тлумачыцца змяненнем гука д перад j.

2. З прыведзеных слоў выпісаць: а) словы з першай, другой і трэцяй палаталізацыяй, аднавіць першапачатковы зычны гук; б) словы з пераходным змякчэннем зычных пад уплывам гука *j, аднавіць першапачатковы зычны:

Бѣжати, вѣ велицѣ, вѣ оцѣ, вѣплъ, дрьжати, дъштица, жаръ, звѣзда, кричати, коупля, лешти, лице, можданъ

(параўн. ст.-сл. мозгъ), нарицати, немошть, ножька, о възѣ, о влъцѣ, отроци, пастоуси, печетъ, пешти, польза, пригвожда, прошиж, рыци, роубель, свѣшта, слоужити, слышати, тишь, цвѣсти, цѣна, чьто, шьдъшни.

3. Запісаць стараславянскія словы ў тым выглядзе, у якім яны былі ў праславянскай мове:

Въпль, влжетъ, доуша, капла, кражда, ловага, ноша, прошиж, рѣжетъ, соуша.

Узор: вражда – *vrāgīdā.

4. Запісаць стараславянскія словы, якія ўзыходзяць да слоў праславянскай мовы. Ахарактарызаваць змяненні:

*blīskēti, *dūhēti, *gēnā, *koinā, *kōrābjōs, *kvo i tōs, *lēgēti, *lūgĭā, *mōgti, *nōzjōs, *mūsīs, *pēkti, *tēkti, *tīstjā, *vōskīt.

*Узор: *pītjā* – **пиштя**: на месцы праславянскага спалучэння **tj** з’явіўся гук [ш’т’].

5. Раствлумачыць гістарычныя чаргаванні зычных:

Воўк – ваўчаныя, гарох – у гаросе, дарога – дарожны, дуга – на дузе, есці – ежа, казаць – кажу, карміць – кармлю, крык – крычаць, крыха – пакрысе, лекар – лячыць, любоў – люблю, мука – у муцэ, ніз – зніжэнне, пісаць – пішу, плакаць – плачу, плаха – на пласе, свет – свячу, страх – страшны, цвісці – кветка, язда – езджу.

Узор: нявестка – *нявестцы*: гістарычнае чаргаванне к // ц з’яўляецца вынікам другой палаталізацыі заднеязычных: к перайшло ў ц перад галоснымі и, ѣ дыфтангічнага паходжання.

6. Згрупаваць аднакарэнныя словы, указаць выпадкі чаргавання зычных гукаў, растлумачыць прычыны гэтых чаргаванняў:

Вести, испоконъ, грѣхъ, вождь, поможетъ, градъ, дѣска, занозити, начинати, гаси, помози, гражданинъ, искони, ведж, помогж, дѣшница, почати, помошть, грѣшити, начьнж, мыштение, велъ, ножь, гадъ, мьсть.

Пазіцыйныя змены галосных

Рэдукаваныя ь, ъ, и, ы і іх лёс. У адных фанетычных пазіцыях рэдукаваныя галосныя вымаўляліся не зусім выразна, у іншых – больш выразна. У залежнасці ад гэтага вылучаюць: слабое становішча (*слабую* пазіцыю) і моцнае становішча (*моцную* пазіцыю) рэдукаваных.

у канцы неадна- складовых слоў	слабая пазіцыя		моцная пазіцыя	
	перад складам		пад націскам	перад складам з рэдукаваным у слабой пазіцыі
	з галосным поўнага ўтварэння	з рэдукаваным у моцнай пазіцыі		
сѣнь, дѣнь, власть, краи	сѣбѣралѣ, кѣто, дѣва, мѣного, житиѣ	вѣздѣхѣ, дѣньсѣ, жѣньць	тѣ пѣтъ, шѣ пѣтъ, тѣ мѣнь, подѣры ѣтъ	тѣпѣтъ, шѣпѣтъ, тѣмѣнь, младиѣ

Рэдукаваныя галосныя ь і ъ ў слабой пазіцыі паступова перасталі вымаўляцца, што ў пісьмовых помніках праявілася ў пропуску літар ь і ъ: *много, всегда* замест *мѣного, вѣсегда* або ў змяшэнні літар: *вѣсе, сѣде* замест *вѣсе, сѣде*.

У моцнай пазіцыі рэдукаваныя галосныя ь і ъ ўзмацніліся, падоўжыліся і супалі з галоснымі поўнага ўтварэння – ь з є, ъ з о: *тельць – телець, дѣждѣ – дождѣ, сѣвѣрати – собрати, дѣнь – день*.

Рэдукаваныя [и], [ы] у моцнай пазіцыі супалі з адпаведнымі галоснымі поўнага ўтварэння: *новыи, большыи, достоинѣ*.

Працэс знікнення слабых і праяснення моцных рэдукаваных у галосныя поўнага ўтварэння [е], [о] называюць **працэсам падзення (страты) рэдукаваных**. Пачаўся ён прыкладна з канца X ст. і закончыўся ў XII ст. Гэтая падзея прывяла да значных змяненняў у фанетычнай структуры стараславянскай мовы. Парушылася тэндэнцыя да ўзыходнай гучнасці і гармоніі склада: *мно-го* (замест *мѣ-но-го*), *все-гда* (замест *вѣ-се-гда*). Узніклі закрытыя склады: *дом* (замест *до-мѣ*), *сын* (замест *сы-нѣ*), *ко-нець* (замест *ко-не-ць*) і скарацілася колькасць складоў: *двор* (замест *дво-ръ*), *кто* (замест *кѣ-то*), *на-род* (замест *на-ро-дѣ*).

З'явіліся спалучэнні зычных **пн, дн, дл, бс, пс, кт** і інш., якія раней не сустракаліся ў стараславянскай мове: **сѣ-дло** (замест **сѣ-дъ-ло**), **кто** (замест **къ-то**). Узнікла асіміляцыя паводле глухасці-звонкасці: **вѣчела** (пчала), **къто** (хто), **что** (што), **сватѣва** (свадьба). З'явіліся «беглыя» галосныя **е і о**: **день** (замест **дньн**) – **дня** (замест **дъ-ня**), **сон** (замест **сѣ-нѣ**) – **сна** (замест **сѣ-на**).

Вынікі страты рэдукаваных у беларускай мове

Вынік	Умовы	Прыклад
Бегласць галосных – чаргаванне галоснага з нулём гука	звязана з падзеннем рэдукаваных у слабой пазіцыі і праясненнем у галосныя поўнага ўтварэння – у моцнай	<i>Кніжак – кніжка, пень – пнём, баўжэц – байца, сабраць – збіраць</i>
Прыстаўныя галосныя (о, і)	з'явіліся перад спалучэннем зычных, у якіх першым быў плаўны	<i>Рѣша → Рша → Орша, льгота → л'гота → ільгота</i>
Устаўныя галосныя	развіліся ў словах, якія заканчваліся групай зычных з апошнім санорным	<i>Узль – вузел, вихрь – віхор, журавль – журавель, корабль – карабель, огонь – агонь</i>
Чаргаванні ро // ры, ло // лы, ле // лі	узніклі ў спалучэнні рэдукаваных з плаўнымі першага тыпу (<i>трѣт, тлѣт, трѣт, тлѣт</i>): у моцнай пазіцыі рэдукаванія супалі з о і э (е), у слабой пазіцыі страціліся, а пасля плаўнага развіваўся галосны ы ці і	<i>Гром – грымоты, крошка – крышыць, дрогнуць – дрыжаць, дровы – дрывасекі, блеск – бліскавіца</i>
Другое поўнагалоссе	узнікла на месцы спалучэння рэдукаванага з плаўнымі р, л у становішчы паміж зычнымі перад складам з рэдукаваным у слабой пазіцыі	<i>Гърнь → горн → горон → горан, вярюка – з вьрвѣка, човен – з чьльн</i>
Спрашчэнне груп зычных	<i>ждьн → жн, здьн → зн, зтьв → св, лвьт → ўт, къд → дз, рвьш → рш, рдьц → рц, лньц → нц, рньч → нч, стьл → сл, стьн → сн, стьц → сц, тьщ → шч, ньп → п</i>	<i>Кождьнѣ – кожны, кьде – дзе, первьшая – першая, сьрдьце – сэрца, ростьлина – расліна, натьще – нашча, пльбрьць – перац</i>

Вынік	Умовы	Прыклад
Страта канцавога л	у дзеяслоўнай форме прошлага часу	Несць – нёс, тьрль – цёр, везль – вёз
Змяненне в на ў	адбылося на месцы спалучэнняў <i>въ, вь</i> на канцы слова або перад зычным	Сыновъ – сыноў, правьда – праўда, вьдова – ўдава
Змяненне л на ў	адбылося на месцы спалучэнняў <i>ль, ль</i> у становішчы паміж двума зычнымі	Воўна – з вольна, маўчаць – з мълчати, жаўна – з жълна, жоўты – з жълты
Зацвярдзенне губных	перад зычнымі і на канцы слова	Семь – сем
З'яўленне асіміляцыі зычных	цвёрдых да мяккіх,	Събираю – збіраю,
	свісцячых да шыпячых,	съчастье – шчасце,
	шыпячых да свісцячых,	случьскѣи – слупкі,
	звонкіх да глухіх, глухіх да звонкіх	дъхорь – тхор, съборь – збор
Асіміляцыя ў спалучэнні <i>дн</i>		Сего дьн(я) – сёння
Зліццё свісцячых	Сс →с, зс →с, цс →с	Русьскѣи → рускі, шьвьцьскѣи → шавецкі
Падоўжаныя зычныя	з'явіліся на месцы спалучэння «памякчоны зычны + слабы рэдукаваны ь + ј» у становішчы паміж двума галоснымі	Зель[je] – зелле, пытань[je] – пытанне, судьа – суддзя
Дысіміляцыя ў спалучэннях зычных	у займенніках <i>кто</i> і <i>што</i> (з <i>къто, чъто</i>)	
Узнікненне чаргавання звонкага з глухім	у выніку аглушэння звонкіх зычных на канцы слова	Дубъ – [дуп] – дубы

Галосныя гукі ў пачатку слова. Звычайна ў пачатку слова выкарыстоўваліся гукі [о], [q] (ж), [а]: **отъць, отрокъ, жродъ, жзькъ, агньць, азъ.** Для фанетычнай сістэмы ўсходнеславянскіх моў характэрна ўзнікненне пратэтычнага (прыстаўнога) [j] перад пачатковым [а]: **газь, гагньць, гавити, тако** і г. д.

Перад астатнімі галоснымі ўзнікалі пратэтычныя (прыстаўныя) зычныя гукі [j] і [в].

Пратэтычны гук	Перад галосным	Прыклад
в	ы	выкнѣти 'вучыцца, прывыкаць', выдра (літ. ūdra),

		<i>высокъ</i> (ст.-ням. <i>ûf</i> 'на')
	ъ	<i>въпль</i> 'лямант, крык' і <i>възъпнѣти</i> 'залямантаваць, закрычаць'
j	ү	<i>ютро</i> 'раніца', <i>юность</i> , <i>юноша</i>
	л	<i>лѣдро</i> 'хутка', <i>лѣзыкъ</i> 'мова, народ', <i>лѣти</i> 'ўзяць'
	ѣ	<i>ѣдра</i> 'нетры' (<i>параўн. вьнѣдра</i>), <i>ѣхати</i> 'ехаць'
	є	<i>єдинъ</i> 'адзін', <i>єзеро</i> 'возера', <i>єгда</i> 'калі'
	ь	<i>имѣ</i> 'маю' (з * <i>ьтѣ</i>), <i>игльнѣ</i> 'ігольны' (з * <i>ьгдъльпѣ</i>)

Чаргаванні галосных гукаў. Лёс індаеўрапейскіх доўгіх і короткіх галосных адлюстроўваецца ў агульнаславянскіх чаргаваннях – колькасных, якасных, якасна-колькасных.

Колькасныя чаргаванні		
Індаеўрапейская мова	Стараславянская мова	Сучасная беларуская мова
* <i>ō</i> // * <i>ō̄</i> * <i>ā</i> // * <i>ā̄</i> * <i>skōk-</i> // * <i>skōk-</i>	<i>о</i> // <i>а</i> <i>скочити</i> – <i>скакати</i>	
* <i>ē</i> // * <i>ē̄</i> * <i>lēt-</i> // * <i>lēt-</i>	<i>є</i> // <i>ѣ</i> <i>летѣти</i> – <i>лѣтати</i>	
* <i>ī</i> // * <i>ī̄</i> * <i>bīr-</i> // * <i>bīr-</i>	<i>ь</i> // <i>и</i> <i>ьрати</i> – <i>сььирати</i>	<i>браць</i> – <i>збїраць</i>
* <i>ū</i> // * <i>ū̄</i> * <i>sūl-</i> // * <i>sūl-</i>	<i>ъ</i> // <i>ы</i> <i>сьлати</i> – <i>посылати</i>	<i>паслаць</i> – <i>пасыпаць</i>
Якасныя чаргаванні		
* <i>ō</i> // * <i>ē̄</i> * <i>vōz-</i> // * <i>vōz-</i>	<i>о</i> // <i>є</i> <i>везти</i> – <i>возити</i> , <i>возъ</i>	<i>вяза</i> – <i>воз</i>
* <i>ē̄</i> // * <i>ō̄</i> * <i>sēd-</i> // * <i>sōd-</i>	<i>ѣ</i> // <i>а</i> <i>сьдѣти</i> – <i>сидити</i> , <i>садъ</i>	<i>сядзецъ</i> – <i>садзіць</i> , <i>сад</i>
* <i>ē̄</i> // * <i>ī̄</i> * <i>bēr-</i> // * <i>bīr-</i>	<i>є</i> // <i>ь</i> <i>берж</i> – <i>ьрати</i>	<i>бярэ</i> – <i>браць</i>
Якасна-колькасныя чаргаванні		
	<i>и</i> // <i>ь</i> // <i>є</i> // <i>о</i> <i>сььирати</i> – <i>ьрати</i> – <i>берж</i> – <i>сьборъ</i>	<i>збїраць</i> – <i>браць</i> – <i>бярэ</i> – <i>збор</i>
	<i>и</i> // <i>ѣ</i> // <i>є</i> // <i>о</i> // <i>ь</i> <i>нарицати</i> – <i>издрѣкати</i> –	

Колькасныя чаргаванні		
Індаеўрапейская мова	Стараславянская мова	Сучасная беларуская мова
	<i>рекж – пророкъ – рыци</i>	
	<i>ъ // ы // оу дъхнѣти – дышатн – доухъ; съхнѣти – засыхатн – соушитн</i>	<i>дыхнуць – дух сушыць – засыхаць – сохнуць</i>
	<i>ъ // о // ы зъвати – зовж – призывати</i>	

Стараславянскай мове вядомыя чаргаванні, абумоўленыя манафтангізацыяй дыфтонгаў і дыфтангічных спалучэнняў. Гэта чаргаванні галосных гукаў дыфтангічнага паходжання са спалучэннямі галосных і зычных.

<i>ѣ // ој</i>	<i>пѣти – поѣ [pojQ]</i>
<i>н // њ</i>	<i>вити – виѣ [v'vjQ]</i>
<i>оу // ов, ав, ев</i>	<i>пlouти – пловж, плавати; горюж – горевати</i>
<i>л // ен, ем, ин, им, ьн, ьм</i>	<i>начати – начинати, начьнж, починъ; жати – пожинати, жьнж</i>
<i>ж // он, ом, ѣн, ѣм</i>	<i>звжкъ – звонити, звонъ</i>

☞ **Практыкаванні**

1. Указаць слабыя і моцныя пазіцыі рэдукаваных:

Брѣвно, выа, вьсьма, вѣбрати, вѣзьмж, вѣздъхъ, вѣньмаж, жьньць, зми, зѣло, крыж, кѣнигы, кѣнажжскъ, кѣ мѣнѣ, кѣ немоу, люднн, мон, мѣкнѣти, мѣхъ, ногѣтъ, оржжнє, отрочнн, правѣднѣ, прѣвын, пѣтичнн, рѣвннвѣ, рѣпѣтъ, снннн, срьдѣчннн, сѣбравѣ, тельць, тѣкъмо, тѣмнннца, тѣстѣ, хрѣбѣтннн, шѣдѣши, шѣпѣтъ.

Узор: **лѣстѣ** – у абсалютным канцы слова рэдукаваны **ѣ** знаходзіцца ў слабой пазіцыі, рэдукаваны **ь** знаходзіцца ў моцнай пазіцыі, бо стаіць перад складам з рэдукаваным у слабой пазіцыі.

2. Напісаць па-стараславянску словы:

Вада, вецер, год, гощь, дагнаць, дзень, дом, конь, леў, лёд, мора, нага, нос, неба, пасол, пень, песень, печ, рот, рубель, сон, сотня, стол.

Узор: замок – для таго, каб аднавіць слова, трэба яго змяніць: замок – замка. У корані слова адбываецца чаргаванне гука [о] з нулём гука. Значыць, на месцы гука [о] знаходзіўся рэдукаваны, у першым складзе чаргавання не адбываецца, значыць, на месцы галоснага [а] быў гук поўнага ўтварэння. Паколькі ў стараславянскай мове не было закрытых складоў, на канцы слова таксама быў рэдукаваны: замъкъ.

3. У прыведзеных словах вызначыць чаргаванне галосных, даць ім гістарычнае тлумачэнне:

Годити – жьдати – ожидати, грѣж – гробъ – грабити, дѣрж – дьрати – съдирати, зовъ – зъвати – созывати, плетъ – плотъ – съплѣтати, позоръ (зрелище) – зазьрети – зазирати, плететъ – плотъ, посълъ – посълати – посылати, рекъ – рокъ – рьци – нарицати, съпоръ – пьрѣти – прѣпирати сѧ, вѣти – вѣнць – вижъ – повои, жати – жьмж – пожимати, забьти – забъвенъ, има – имене, клюжи – клевати, кроушити – крѣшити – крѣха, крыти – кровъ – съкрѣвенъ – закрывати, лити – лижъ – слон, пити – понти – пижъ – напагати, рѣдѣти – рыждъ – роуда, сноувати – основа, зьдъ (глина) – зьдъчии – созидати, клатва – проклинати – проклати – прокльнж.

Узор: съборъ – берж – бьрати – събирати. У каранях слоў чаргуюцца [о] (о) // [е] (е) // [ь] (ь) // [и] (и), што абумоўлена колькаснымі і якаснымі чаргаваннямі ў праславянскай мове. У аснове чаргавання [о] // [е] знаходзіцца якаснае чаргаванне [ǫ] // [ě]. Чаргаванне гэтых гукаў з гукам [ь] і [и] абумоўлена колькаснымі чаргаваннямі галосных.

4. Запісаць стараславянскія словы, якія ўзыходзяць да слоў праславянскай мовы. Ахарактарызаваць змяненні:

*bjě i stě i , *bjě u dōd , *brū u īs , *do u sītē i , *gělītē i , *zvōnōs.

*kĕnstĭs, *lĕ u bjŏn, *mŏ i sĕtĕ i , *mŏ u sŏs, *slŏ u sŏs, *sŏ u hĭtĕ i ,
 *stŏ u kĕtĕ i , *tĕ i sĭnā, *tŭsĕntjā.

Узор: *pŏ i tĕ i – на месцы дыфтонга ŏ i з’явіўся гук [ĕ] (ѣ), на месцы дыфтонга ĕ i – гук [и] (и): пѣти.

Спалучэнне плаўных з галоснымі

У сярэдзіне слова. Праславянскія спалучэнні тыпу ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt** (дзе ***t** любы зычны гук) у становішчы паміж галоснымі змяняліся ва ўсіх славянскіх мовах, бо супярэчлівы тэндэнцыі да ўзыходнай гучнасці склада («закону адкрытага склада»). Аднак вынікі змянення былі рознымі ў розных славянскіх мовах:

Паўднёvasлавянскія мовы	Заходнеславянскія мовы	Усходнеславянскія мовы
перастаноўка гукаў з падаўжэннем галоснага *trŏt, *tlŏt, *trĕt, *tlĕt (няпоўнагалоссе паўднёvasлавянскага тыпу)	перастаноўка гукаў без падаўжэння галоснага *trot, *tlot, *tret, *tlet (няпоўнагалоссе заходнеславянскага тыпу)	з’яўленне поўнагалосных спалучэнняў -oro-, -olo-, -ere-, -elo- (-оло-)
праслав. *bergъ, старасл. бръгъ, чэшск. breh, польск. brzeg, бел. бераг, рус. берег		

У пачатку слова

пры ўзыходнай інтанацыі		
змяніліся на пачатковыя ra- (ра-), la- (ла-): праслав. *olkom ‘смачны’, літ. alkti ‘быць галодным’, старасл. лакѡмь, сербск. лаком, чэшск. lakati, польск. lakomu, рус. лакать		
пры сыходнай інтанацыі		
паўднёvasлавянскія мовы	заходнеславянскія мовы	усходнеславянскія мовы
ra- (ра-), la- (ла-)	ro- (ро-), lo- (ло-)	
праслав. *olkъtь, старасл. лакътъ, балг. лакът, польск. łokieć, чэшск. loket, бел. локаць		

Спалучэнні плаўных з рэдукаванымі. Адрозніваюцца два тыпы спалучэнняў *trъt, *trьt, *tlъt, *tlьt. У першым склад утвараў

редукаваны: праслав. **brъvъ*, старасл. *БРЪВЪ*. У такіх спалучэннях у слабой пазіцыі редукаванья пераўтварыліся ў галосныя поўнага ўтварэння: рус. *бровь*, а ў беларускай мове – супалі з **Ы** (**і**): бел. *брыво*.

У другім тыпе спалучэнняў плаўных з редукаванымі склад утвараў плаўны: праслав. **gъrdlo*, старасл. *ГРЪЛО*; праслав. **rylnъ*, старасл. *ПЪЛНЪ*. Ва усходнеславянскіх мовах гэтыя спалучэнні змяніліся ў **ТЪРТ**, **ТЪРТ**, **ТЪЛТ**, **ТЪЛТ**: *ГЪРЛО* (*ГОРЛО*), *ПЪЛНЪ* (*ПОЛНЪ*).

Спрашчэнне груп зычных

Папярэдняя асіміляцыя	*ds	*s [с]	<i>*dad- + s + -i → *dadsi → *datsi → *dassi → *dasi</i> , <i>старасл. ДАСИ</i> 'ты даеш'
	*ts	*s [с]	<i>*čit- + s + -ъ → *čitsъ → *čissъ → *čisъ</i> , <i>старасл. ЧИСЪ</i> 'я прачытаў (прачытала)'
	*bs	*s [с]	<i>*greb- + s + -ъ → *grebsъ → *grepsъ → *gressъ → *gresъ</i> , <i>старасл. ГРЪСЪ</i> 'я пахаваў (пахавала)'
	*ks	*h (*s) [х] ([с])	<i>*rek- + s + -ъ → *reksъ → *rekhъ → *rehhъ → *rehъ</i> , <i>старасл. РЪХЪ</i> 'я сказаў (сказала)'
	*bv	*b [б]	<i>ОБЪЗАТИ</i> (праслав. <i>*obvęzati ← *obvenzati</i>), <i>ОБЛАКО</i> (праслав. <i>*obvlako ← *obvolko</i>).
Без папярэдняй асіміляцыі	*ps	*s [с]	праслав. <i>*opsa</i> , <i>старасл. ОСА</i> (параўн. літ. <i>varpa</i> 'авадзень', бел. <i>аса</i> , рус. <i>оса</i> , польск. <i>osa</i>)
	*ss	*s [с]	<i>*nes- + s + -ъ → *nessъ → *nesъ</i> , <i>старасл. НЪСЪ</i> 'я нёс (нёсла)'
	*bn , *pn *dn *tn	*n [н]	<i>СЪПАТИ – ОУСЪНЖТИ</i> (праслав. <i>*usъnотi</i>) <i>ОУВДАТИ – ВАНЖТИ</i> 'вянуць' (праслав. <i>*vędnотi</i>); <i>СВЪТЪ – ОСВЪНЖТИ</i> 'убачыць світанак, рана ўстаць' (праслав. <i>*osvъnотi</i>)
	*bt *pt	*t [т]	<i>ДЛАТО</i> (праслав. <i>*dľьbto</i>) (параўн. <i>ДЛЪБИТИ</i>) <i>ПОГРЪТИ</i> 'пахавець' (праслав. <i>*rogrebtі</i>) (параўн. <i>ГРЕБЖ</i> 'я хаваю')
	*dm *tm	*m [м]	<i>ВЪДАТЪ</i> 'ведаюць' – <i>ВЪМЪ</i> 'я ведаю' (праслав. <i>*vedтъ</i>) <i>ВЪРТЪТИ – ВРЪМА</i> (праслав. <i>*vertmę</i>)

	*skn *kst	*sn [сн] *st [ст]	<i>БЛЕСНЪЖТИ</i> (праслав. *blesknoti) (параўн. <i>БЛЕСКЪ</i>), <i>рѣсте</i> 'вы казалі' (аорыст, 2-я асоба мн. л.) (праслав. *rekste)
	*dl *tl	*l [л]	праслав. *vedq – *vedhъ, старасл. <i>ВЕДЖ</i> – <i>ВЕЛЪ</i> , бел. <i>вяду</i> – <i>вёў</i> , рус. <i>веду</i> – <i>вел</i> праслав. *tydlo, старасл. <i>МЫЛО</i> , бел. <i>мыла</i> , рус. <i>мыло</i>
Дысіміляцыя	*dt *tt	*st [ст]	*metti → *mesti, старасл. <i>МЕСТИ</i> (параўн. <i>МЕТЖ</i> 'мяту'); *čyttis → *čystь, старасл. <i>ЧЬСТЬ</i> (параўн. <i>ПОЧИТАТИ</i>) *dt → *tt → *st ([cm]) *vedti → *veti → *vesti, старасл. <i>ВЕСТИ</i> (параўн. <i>ВЕДЖ</i> 'вяду'); *voldtis → *voltis → *vlastь, старасл. <i>ВЛАСТЬ</i> (параўн. <i>ВЛАДЪЖТИ</i>)

Найбольш значнымі змяненнямі ў канцы слова былі наступныя.

- Страта канцавых зычных [s], [r], [d], [t]: старасл. *ДОМЪ* – лац. *domus*; старасл. *ДЪШТИ* – гоцк. *dauhtar*; старасл. *ТО* – лац. *istud*, ст.-інд. *tad*. Страціўся канцавы зычны [n] у дыфтангічных спалучэннях *in, *um, *on, у якіх галосныя былі кароткімі: старасл. *НОШТЬ* (В. скл. адз. л.) – ст.-пруск. *naktin*, старасл. *СЫНЪ* – ст.-пруск. *synin*, старасл. *ВЛЪКЪ* (В. скл. адз. л.) – грэч. [lukon].
- Узмацненне лабіялізацыі галоснага [o] у канцавых спалучэннях *on і *os з пераходам яго ў галосны [y] і наступнай зменай у агульнаславянскай мове (*ō / *ǫ → *ū / *ǔ → [ы] / [ь]): старасл. *КАМЫ* – грэч. [akmon]; старасл. *ВЛЪКЪ* – грэч. [lukos].
- Страта зычнага [t], [ts] і манафтангізацыя дыфтангічных спалучэнняў *on, *in у канцавых спалучэннях *ont, *ints: *ПАДЖ* (з *padont), *ХВАЛА* (з *chvalints).
- Рэдукцыя канцавых доўгіх галосных.

☞ **Практыкаванні**

1. Запішыце стараславянскія словы, якія ўзыходзяць да слоў праславянскай мовы:

а) *bergъ, *borna, *dervo, *golva, *gorhъ, *kolsъ, *korva, *kortъкъ, *melko, *morzъ, *moltъ, *pelnъ, *porhъ (пыл), *sormъ, *smordъ, *storzъ, *vorta.

б) *oldьjъ, *olkati, *olkъть, *olnĭs, *orbota, *orstъ, *ordlo, *orvъnъ, *orz, *ormo.

в) *gъrbъ, *gъrdlo, *kъgvъ, *kъgha, *pъrstъ, *slъza, *tъrgъ.

2. Напісаць словы ў тым выглядзе, у якім яны былі ў праславянскай мове:

брѣза (бязроза), вранъ (воран), врагъ, врѣдъ, врѣтено (верацяно), гласъ, гладъ (голад), градъ, злато, клада (калода), клати (калоць), младъ, млѣти (малоць), нравъ, сладъкъ, слама (салом), срѣда, страна, трѣти (церці), хладъ.

3. Вызначыць, у якіх словах спалучэнні плаўных з рэдукаванымі абазначаюць складаўтваральныя плаўныя:

блѣха, брѣвно, врѣва, влѣкъ, влѣна, врѣтъпъ, врѣхъ, грѣло, длѣгъ, дрѣзостъ, жлѣтъ, жрѣдъ, жрѣць, зрѣно, крѣстъ, крѣвь, крѣмити, млѣнини, плѣтъ, прѣстъ, прѣвъ, скрѣжътъ, скрѣвь, слѣза, срѣдце, сѣмрѣтъ, тврѣдъ, трѣстинѣ, хлѣмъ, чрѣнъ.

4. Запісаць стараславянскія словы, якія ўзыходзяць да слоў праславянскай мовы. Ахарактарызаваць змяненні:

*bręditi, *dŭbnŏd, *klāditi, *mŭdlŏd, *obrętti, *obvelkati, *plędmen, *plęsknŏti, *pŏgrębti, *sŭpnŏs, *tęsknŏ, *vędnŏti, *vędtis, *vęrtmę, *zavidtis.

5. Раствлумачыць, спрашчэнне якіх груп зычных праславянскай мовы адлюстроўваюць наступныя прыклады:

Бліснуць – бляск; воблака – абвалакваць – валачыць – навалачка; вобласць – воласць; вяду – весці; долата – даўбіць; жыву – жыць; кінуць – кідаць; крыло; кануць – капаць; мяту – меў; месці – змятаць; мыла; скрести (рус.) – скрэбці (бел.); сяло – аседлы; шыла.

6. Раствлумачыць чаргаванні галосных і зычных гукаў у каранях слоў:

Ведеть – велъ – вождь – вести; прадетъ – пражда – прасти – пралъ; сладъкъ – наслаждѣнник – сластити; сѣдѣти – сѣсти – сѣлъ – сажда; ходъ – ходѣнник – шѣствѣнѣ – шѣдъ – шѣдѣшни; гаси – гадъ – кмь – клъ.

Фанетычныя змяненні, не звязаныя з падзеннем рэдукаваных, якія захаваліся ў сучаснай беларускай мове

Змяненне	Умова	Прыклад
Чаргаванне э // о	пераход э ў о назіраецца ў пазіцыі	несці – нёс, вяселле –

(e // ě)	пад націскам пасля мягкага зычнага перад наступным цвёрдым; у словах, дзе э (е) развіўся з *ѣ, пераход не адбыўся	вясёлы, шэсць – шосты, бярэзнік – бяроза лепшы, дзед, лета, сена
Змяненне канцавога э (е) на о (ё)	пасля спрадвечна мяккіх зычных	жыццё (жыць κ), галлѣ (галь κ), тваё (тво κ)
Страта канцавога і	у інфінітывах, аснова якіх заканчвалася на галосны, у дзеясловах загоднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку пры націску на аснове	казаць (казати), маўчаць (мълчати), рабіць (робити) стань (стани), глянь (гляни), будзь (буди)
Страта канцавога j (й)	у прыметніках, парадкавых лічэбніках, асобных займенніках, дзеепрыметніках, дзеясловах загоднага ладу	залаты, молад, першы, шосты, гэтакі, пасівелы
Змяненне гы, кы, хы на гі, кі, хі Узнікненне спалучэнняў ге, ке, хе ў памяншальных формах		хітры, сухі, гінуць мякенькі, лёгенькі

Марфалогія стараславянскай мовы[†]

Граматычная сістэма стараславянскай мовы з'яўляецца вынікам эвалюцыі марфалагічных і сінтаксічных сродкаў праславянскай мовы, якая ў сваю чаргу пераняла ў спадчыну гэтую сістэму з індаеўрапейскіх дыялектаў. У стараславянскай мове вылучаюцца **паўназначныя (самастойныя)** часціны мовы (назоўнік, прыметнік, займеннік, лікавыя словы, дзеяслоў, прыслоўе) і **службовыя** часціны мовы (прыназоўнік, злучнік і часціцы).

☞ **Практыкаванні**

1. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову. Вызначыць граматычныя катэгорыі і сінтаксічную ролю назоўнікаў:

[†] Асобныя пытанні марфалогіі і сінтаксісу стараславянскай мовы разглядаюцца ў раздзеле III.

въ оно лѣ пришед и ѿ въ домъ петровъ. и відѣ
 тѣштѣ его . лежашѣ огнемъ жегомѣ. и прикоснѣ сѣ рѣцѣ
 еѣ. и остави ѣж огонь. и вѣста и слоужааше емоу. поздѣ же
 бывшю . привѣса къ нему бѣсѣнѣи многы . и изгѣна
 словомъ доухы . и вѣса недѣжѣнѣи ицѣлѣи . да събѣдетѣ сѣ
 реченое исанемъ п р комъ г л ѿцемъ. тѣ недѣжѣи наша
 прѣимтѣ и болѣзни понесе . оузѣрѣвѣ же и ѿ многѣ народѣ
 окрѣстѣ себе . повелѣ ити на онѣ полѣ. и пристѣпѣлѣ едѣнѣ
 отѣ кънижѣникѣ рече емоу. оучѣтелю идѣ по тебѣ ѣможе
 колѣждо идеши . и г л а емоу и ѿ . лѣси ѣзѣвѣи имѣтѣ. и
 пѣтица нѣ ѣнѣнѣи гнѣзда . и сѣнѣ ч л ѣчѣ не имѣтѣ къде
 главы подѣклонити . доухы же отѣ оученикѣ рече емоу. Г и
 повели мѣ прѣжде ити и погрѣти о а моего . и ѿ же г л а
 емоу. по мѣнѣ иди . и остави мѣртѣвѣи погрѣти своѣ
 мѣртѣвѣи. и вѣлѣзѣшю емоу въ корабѣ. по немѣ идѣ
 оученици его .. (Асеманѣева евангелле).

Узор: вѣлѣзѣ въ корабѣ — назоўник, пачатковая форма
 корабѣ (← корабль), скланенне з асновай на *jō, мяккі варыянт,
 мужчынскі род, адзіночны лік, вінавальны склон, у сказе –
 акалічнасць.

2. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову.
 Назваць займеннікі, вызначыць іх спецыфічныя рысы
 (семантычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя):

чловѣкѣ вѣ домовитѣ . іже насади виноградѣ . і оплотомѣ і
 огради . і ископа въ немѣ точило . і созѣда въ немѣ стлѣпѣ . і
 вѣасты и дѣлателемѣ . и отидѣ егда же прѣближи сѣ вѣрѣма
 плодомѣ . посла рабы своѣ . къ дѣлателемѣ . прѣимати плоды его .
 емѣше же дѣлателе рабы его ового виша . ового же оубиша .
 ового же каменнемѣ повиша . пакры посла ины рабы .
 мѣножѣвиша прѣвѣухѣ . і сътвориша имѣ тожде . послѣдѣ же
 посла къ нимѣ сынѣ свои глагола . оусрамѣѣжѣтѣ сѣ сына
 моего . дѣлателе же егда оузѣрѣвѣшѣ сынѣ . рѣшѣ въ себѣ . сѣ
 есть наслѣдѣникѣ . прѣдѣте оубимѣ і . і оудѣрѣжимѣ
 достоѣнне его . і емѣше и извѣса вонѣ из винограда і оубиша

и · егда же оубо придетъ господинъ винограда · чьто сътворитъ дѣлателемъ тѣмъ · зълы зълѣ погубитъ ѿ · и виноградъ прѣдастъ инѣмъ дѣлателемъ · иже въздадутъ емоу плоды въ врѣмена своѣ · (Марыїнскае евангелле).

Узор: петръ рече *емоу* – займенник, пачатковая форма онъ (и), указальны (паказвае на асобу ўвогуле, без усялякіх адносін да дзейных асоб), мужчынскі род, адзіночны лік, давальны склон, у сказе – дапаўненне.

3. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову. Зрабіць марфалагічны разбор прыметнікаў:

въ оно ^в _г приходашю і ѿ оу въ странѣ гадариньскѣ · сьрѣте і мжжъ единъ отъ града · иже имѣше вѣсь отъ лѣтъ многъ · и въ ризѣ не облачаше сѧ · и въ храмѣ не живѣше нѣ въ гробѣхъ · оузрѣвъ же і ѿ а припаде къ нему · и гласомъ велиемъ рече · что естъ мнѣ и тебѣ і ѿ е сѣ е ѿ а вышняго · молж ти сѧ не мжи мене · прѣщаше во і ѿ дѣ оу нечистоумоу · изити отъ чѣ ка · отъ многъ во лѣтъ похващаше і и вазахъ і жжи желѣзны · и пжты стрѣгжщеі и растръгавъ жзы гонимъ бываше вѣсомъ · скозѣ поустынѣ · въпроси же его і ѿ гѣ а · что има естъ онъ же рече · легионъ тако вѣси мнози вънидѣ въ нь · молѣхъ же і ѿ а · да не повелитъ имъ въ безднѣ вънити · вѣ же тоу стадо свиное много пасомо въ горѣ · и молиша і вѣси · да повелитъ имъ вънити въ стадо свиное · онъ же повелѣ имъ вънити · ишѣдъше же вѣси вънидѣ въ стадо свиное · и оустрьми сѧ все стадо по брѣгоу въ езерѣ и істопе въ водѣ · видѣвъше же пасжщеі бывъшее · вѣжаша и възвѣстиша въ градѣ · и в селѣхъ · изидѣ же народи из града · видѣтъ бывъшаго · и придѣ къ і ѿ ви · и обрѣтѣ сѣдѣща чѣ ка · при ногоу і ѿ воу · из него же изидѣ вѣси · обльчена съмыслаща · и оубоаша сѧ · възвѣстиша же имъ · видѣвъшеі како сѣ е сѧ вѣсы ны · и молиша і всѣ народѣ области герьгесиньскыа отити отъ нихъ · тако страхомъ велиемъ одръжими вѣхъ · і ѿ же влѣзъ въ корабъ възврати сѧ · молѣше же сѧ емоу мжжъ із негоже

бѣси изидѡ да вы съ нимѡ былѡ і ѿ же отъпоусті і гл҃а ·
възврати сѧ въ домѡ твоі · и повѣдаі елико ти створи бѣ ·
онѡ же идѣше по всемоу градоу проповѣдаа · елико створи
емоу і ѿ · (Савава кнѣга).

Узор: въ одеждѡ бѣлѡ — приметнік, пачатковая форма
бѣлѡ, якасны, кароткі (іменны), жаночы род, адзіночны лік,
вінавальны склон.

4. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову.
Знайсці лічэбнікі, вызначыць іх марфалагічныя асаблівасці
(лексіка-граматычны разрад, род, лік):

въ тѡ же день ишедѡ и ѿ тѡ домоу сѣдѣше при мори . і
сѣвѣраша сѧ къ немоу народи мѣнози . і ѣко выѣзѡ въ
корабѡ сѣде . и весь народѡ на помори стоѣше . и гл҃а имѡ
много притѣчами гл҃а . се изиде сѣян да сѣетѡ . і
сѣвштоумоу . ова оубо падѡ при пѣти і птица небс҃кыѡ и
позовашѡ ѣ . дроугаа же падѡ на каменнихѡ . ѣже не имѣша
земла мѣногы . і авѣе прозавѡ . зане на имѣше гл҃вини
землѡ . слѣнѣцоу же воситѣвѣшо присвадѡ . і зане не имѣхѡ
корениѡ исѣхѡ . а дроугаа же падѡ на зѣми добрѡ . і даѣхѡ
плодѡ . ово сѣто . ово шесть десѡтѡ . ово три десѡти . имѣян
оуши слышати да слышитѡ . и пристѣпѣше оученици рѣша
емоу . почто притѣчами глаголеши имѡ . (Марыінскае
евангелле).

5. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову.
Зрабіць марфалагічны разбор спрагалльных форм дзеяслова:

Рече ѿ ѡ . своимѡ оученикомѡ си заповѣдаѡ вамѡ . да
любите дроугѡ дроуга аще мирѡ васѡ ненавидитѡ . вѣдите .
іако мене прѣжде васѡ възненавидѣаще отѡ мира высте
были . мирѡ оубо своѡ любилѡ вы . іако же отѡ мира нѣсте .
нѡ азѡ избѣрахѡ вы отѡмира сѣго ради ненавидитѡ васѡ
мирѡ . помьните слово кже азѡ рѣхѡ вамѡ . нѣсть рабѡ боли

господина своѣго аще мене изгънаша . и вы ижденжть аще слово мое съблюдоша . ваше съблюджть нъ си вса сътворатъ вамъ за мѣ мое . тако невѣдатъ . послѣавъшааго мѣ аще не быхъ пришълъ и глаголалъ имъ . грѣха не быша имѣли нынѣ же и вины не имжть . о грѣсѣ своѣмъ ненавидали мене и отца моего ненавидитъ . аще дѣлъ не быхъ сътворилъ въ нихъ . ихъ же никто же не сътвори . грѣха не быша имѣли нынѣ же и видѣша и възненавидѣша . и мене и отца моего нъ да събъдетъ сѣ слово писаное въ законѣ ихъ . (Астрамирава евангелле).

Узор: магъдалыни и мариа инаковѣла и саломни *коупиша* ароматы – дзяслоў, спрагалны, пачатковая форма *коупити*, 4-ы клас, абвесны лад, прошлы час, сiматычны аорыст, 3-я асоба, множны лiк.

6. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову. Зрабіць марфалагічны разбор неспрагалных форм дзяслова:

і рече имъ придѣте вы сами въ поусто мѣсто єдини . і починте мало . бѣахъ бо приходаштен і оуходаштен мънози . і не бѣимъ коли понѣ вѣсти . і идъ въ поусто мѣсто коравлемъ єдини . і видѣша ѿ иджштѣ . і познаша ѿ мънози . і пѣши отъ вьсѣхъ градъ притѣша тамо . и вариша ѿ . и шедъ и ѿ видѣ народъ мъногъ . і мили ємоу быша . зане бѣхъ вѣко овъца не имжштѣ пастырѣ . і начатъ оучити ѿ мъного . і оуже часоу мъногоу минжвѣшоу .∴ пристжпѣше къ ємоу оученици єго глѣша . тако поусто естъ мѣсто . і юже година минж . отъпоустѣ ѿ да шедъше въ окръстѣниихъ селѣхъ . і вьсехъ коупатъ севѣ . хлѣвы . не имжтъ бо єсо вѣсти . онъ же отъвѣштѣ рече имъ . дадите имъ вы вѣсти . і глѣша ємоу . да шедъше коупимъ дѣвѣма сѣтома пѣназъ хлѣвы . і дамъ имъ вѣсти . онъ же глѣша имъ . колико имате хлѣвѣ . идѣте и видѣте . і оувѣдѣвѣше глѣша . патъ хлѣвѣ и дѣвѣ рыбѣ .

и повелѣ имъ посадити всѣ народы . . . на споды на трѣвѣхъ зеленѣхъ . і възлежъ на лѣхы по сътоу и по пати десѣтѣхъ . и приѣмъ пѣть хлѣбѣхъ и двѣхъ рыбѣхъ възрѣвѣхъ на нѣ о блгѣхъ лви . і прѣломи хлѣбѣхъ . і даѣше оученикомъ своимъ . да полагажѣтъ прѣдъ ними . і обѣхъ рыбѣхъ разделихъ всѣмъ . і ѣша вси и насытиша сѣ . і възаса оукроухъ двѣхъ на десѣте коша испльнь и отъ рывоу . ѣдѣишухъ же бѣ хлѣбѣхъ . пѣть тысѣштѣхъ мжжъ . (Марыінскае евангелле).

Узор: шѣдѣше испытѣте извѣстѣно о отрочѣти – дзеяслоў, неспрагалны, дзеепрыметник, незалежны стан, прошлы час, кароткі, мужчынскі род, множны лік, назоўны склон.

7. Прачытаць тэкст, перакласці яго на беларускую мову. Вызначыць разрады прыслоўяў паводле значэння і паходжання:

і сѣштоу петрови низоу на дворѣ . приде єдина отъ рабынь архіереовѣхъ . і видѣвѣши петра грѣвѣшта сѣ . възрѣвѣвѣши на нь глѣа . і ты сѣ назарѣнниномъ ісѣмъ бѣ . онъ же отъврѣже сѣ глѣа . не оумѣжъ ни сѣвѣмъ что ты глѣши . і изиде вонъ на прѣдъдворіе . і кокотъ вѣспѣтѣ . і видѣвѣши и рабыни пакры начѣтѣ глѣати къ стоѣштѣимъ . ѣко сѣ єсть отъ нихъ . онъ пакры отъметааше сѣ . і не по мѣногоу пакры стоѣштѣи . глѣахъ петрови . вѣистинѣхъ отъ нихъ єси . іво галилѣанинъ єси . і вѣсѣда твоѣ подобитѣ сѣ . онъ же начѣтѣ ротити сѣ и клѣти сѣ . ѣко не вѣмъ члѣва сего єгоже глѣте . і вѣторицеѣхъ кокотъ вѣспѣтѣ . і помѣнѣхъ петръ глѣъ иже рече и ѣтъ . прѣжде даже кокотъ не възглѣаситѣ двѣхъ краты . отъврѣжешѣ сѣ мене три краты . (Марыінскае евангелле).

Узор: Тѣгда – прыслоўе часу, утворана ад займеннікавага кораня і суфікса –гда.



Кантрольная работа

Правесці моўны аналіз тэксту па наступнай схеме:

1. Перакласці тэкст на беларускую мову.
2. Раскрыць словы пад цітламі, вызначыць значэнне надрадкавых знакаў.
3. Вызначыць колькасць літар і гукаў у выдзеленым слове, прывесці назву кожнай літары, зрабіць фанетычны разбор.
4. Вызначыць моцную і слабую пазіцыі рэдукаваных галосных.
5. Падзяліць падкрэсленыя словы на склады і вызначыць характар склада.
6. Прасачыць фанетычныя працэсы: манафтангізацыя дыфтангічных спалучэнняў, манафтангізацыя дыфтангічных спалучэнняў з плаўнымі, першая і другая палаталізацыі, змяненне гукаў перад галоснымі прырэдкага рада і j, узнікненне мяккіх шыпячых і свісцячых зычных.
7. Правесці марфалагічны аналіз тэксту: вызначыць часціну мовы, даць яе граматычную характарыстыку.

Варыянт 1. І вѣлѣзъ въ коравѣ и ѿ · прѣѣде і приде въ свои градъ: і принесоша ємоу ослабленъ жилами · на одрѣ лежаштъ · і видѣвѣ и ѿ · вѣрж іхъ рече ослабленоуємоу · дрѣзани чюдо отъпоуштажтъ ти са грѣси твои · і се етери отъ кънижъникъ рѣша къ себѣ · съ власвимисактъ · і видѣвѣ и ѿ · помышлениѣ іхъ рече · **вѣскжж** вы мыслите зъло въ срѣдъцихъ вашихъ · чюто бо естъ оудовѣе рещти · отъпоуштажтъ ти са грѣси твои · ли рещти вѣставъ ходи · нъ да оувѣсте ꙗко власть імать сѣа чѣкы на зѣми · отъпоуштати грѣхы · тьгда гл҃а ослабленоуємоу · вѣзъми одрѣ твои і иди въ домъ твои: видѣвѣше же народи чюдиша са і прославиша · ба давѣшааго власть такж чѣомъ · (Зографскае евангелле).

Варыянт 2. Въ врѣмѣ оно стогааше и ѿ · при кзерѣ · генисаретъсцѣ · и видѣ дѣва коравица стогаца при кзерѣ · рыбари же ошѣдъше отъ нею · плакаахъ мрѣжа свою · вѣлѣзъ же въ кдинъ отъ коравицоу · иже вѣ симоновъ · моли и отъ земля отъстѣпнати мало · и сѣдъ оучааше ис коравла народы · тако же прѣста гл҃а · рече къ симоноу · вѣзѣди въ глѣбинѣ и вѣметѣте мрѣжа ваша въ ловитѣж · и отъвѣцавъ симонъ рече ємоу · наставънице об ноцъ вѣсѣж

троудъше сѧ· ничесо же не ѡхомъ· по глѡу твоюмоу
върѣжемъ мрѣжж· и се сътворише · **объявша** мѣножество
рыбъ мѣного · прѣтрьзаахъ же сѧ мрѣжа ихъ· и поманжша
причѣстникомъ· иже бѣахъ въ дроузѣкмь корабли · да
пришьдъше помогътъ имъ· и придоша и наплѣниша ова
корабля · тако погржатѣ сѧ има · (Астрамирава евангелле).

Варыант 3. не осждайте да не осждени вждете · имъже
бо сждомъ сждите сждатъ вамъ· і въ нѣж же мѣрж мѣрите
възмѣритъ сѧ вамъ· чьто же видиши сжчець въ оцѣ брѣтра
твоего · а брѣвѣна еже естъ въ оцѣ твоємь не чюеши · ли
како речеши братроу твоемоу · остави и изъмж сжчець из
очесе твоего · і се брѣвѣно въ оцѣ твоємь· лицемѣре · изъми
прѣвѣе брѣвѣно из очесе твоего · і тогда оузъриши изати
сжчець из очесе брѣтра твоего · не дадите стѣго псомъ· ни
помѣтѣнте висѣрь вашѣхъ прѣдъ свинѣми · да не попержтъ
ихъ ногами своими · і вращъше сѧ растрѣгнжтъ и
отвѣрѣзетъ сѧ вамъ· всѣкъ бо просѧ прѣмлетъ· і ищѧи
обрѣтаатъ· і тлѣкжцюмоу отвѣрѣзетъ сѧ· (Марыїнскае
евангелле).

Варыант 4. Поздѣ же вѣвѣши · сѧтъ· прѣде чѣтъ богатъ
іменемъ іосифъ· съ дрѣзнжвѣ вѣнде къ пілатоу· і просі отъ
него тѣла ісѣова· вѣнде чѣтъ къ чѣоу· просѧ прѣнѣти ѣа
чловѣкомъ· прошааше вѣрнѣе оу вѣрнѣ прѣнѣти зѣждѣтелѣ
вѣсѣмъ· сѣно отъ сѣна прѣнѣти не ѣскы огнѣ· капѣ малаа
отъ капля прѣнѣти бездѣнж· кѣто відѣ лі кѣто слыша кѣде
чѣтъ чѣоу твѣрѣца чѣомъ дарѣствоуѣжшѣ· безаконникъ
праведника і твѣрѣца закономъ обѣштаваетъ сѧ
дарѣствовати· сжді осжденъ ѣко осждена сждѣж сждѣмъ
въ погревенѣе даетъ· поздѣ вѣвѣшю прѣде чѣтъ богатъ
іменемъ іосифъ· въ істинѣж богатъ· ѣко всѣе сложеное тѣло
гѣе примѣ· въ істинѣж богатъ· ѣко соуѣоуѣжж оуѣсѣж хѣж отъ
пілата прѣнатъ· і богатъ· ѣко вѣсѣннаго вѣсѣра достѣнѣ
выстѣ прѣнѣти · (Клюцаѣ зборнѣк).

III. Гістарычная граматыка беларускай мовы

Курс гістарычнай граматыкі беларускай мовы вывучае станаўленне і развіццё фанетыкі, графікі, арфаграфіі, лексікалогіі*, а таксама граматычнага ладу (марфалогіі і сінтаксісу) беларускай мовы. У старабеларускай мове існавала аналагічная сучаснай беларускай мове сістэма часцін мовы.

Назоўнік

Як самастойная часціна мовы назоўнік меў катэгорыі роду, ліку і склону. Катэгорыя **роду** асаблівых змяненняў у параўнанні з сучасным станам не перажыла. Катэгорыя **ліку** была прадстаўлена трыма формамі: адзіночным (*одинъ столъ*), множным (*три столи*) і парным, які называў два, звычайна парныя, прадметы (*два стола*) і паступова зліўся з множным лікам. Катэгорыя **склону** ўключала, акрамя сучасных шасці, і сёмы – клічны склон, якім выражаўся зварот да асобы ці неадушаўленага прадмета (*О вѣтре!*), тады як формай назоўнага склону выражаліся дзейнікі. Паступова клічны склон супаў з назоўным.

У старажытную пару налічвалася шэсць тыпаў **скланення** назоўнікаў у залежнасці ад характару асноў, якія істотна адрозніваліся ад асноў сучасных. Так, у словах тыпу *жонка* (**gena*), *трава* аснова заканчвалася на галосны **-ā**, *стол* (**stolos*), *конь* – на галосны **-ō**, *сын* (**sinus*) – на галосны **-ū** (у кароткае), *дань* (**danis*), *мыш*, *госць* – на галосны **-ī**.

Да **першага тыпу скланення** з асновай на **-ā(-jā)** у старабеларускай мове адносіліся назоўнікі жаночага і мужчынскага роду. Яны мелі тры разнавіднасці (варыянты) асновы: цвёрдую (*рыба, трава*), мяккую (*земля, судья*) і на заднеязычны (*рука, нога*):

* Паколькі многія графічныя і фанетычныя асаблівасці старабеларускай мовы сфарміраваліся яшчэ ў агульнаславянскі перыяд, яны разглядаюцца ў раздзеле II дапаможніка.

	Адзіночны лік				Множны лік			
Н.	сестра	земля	судья	рѣка	сестры	землѣ	судьи	рѣкы
Р.	сестры	землѣ	судьѣ	рѣкы	сестрѣ	земль	судь	рѣкѣ
Д.	сестрѣ	земли	судьи	рѣцѣ	сестрамъ	землямъ	судьямъ	рѣкамъ
В.	сестру	землю	судью	рѣку	сестры	землѣ	судьи	рѣкы
Т.	сестрою	землею	судьею	рѣкою	сестрамі	землямі	судьямі	рѣкамі
М.	сестрѣ	земли	судьи	рѣцѣ	сестрахъ	земляхъ	судьяхъ	рѣкахъ
К.	сестро	земле	судье	рѣко				
Парны лік								
Н.-В.-К.		сестрѣ	земли	судьѣ		рѣцѣ		
Р.-М.		сестру	землю	судью		рѣку		
Д.-Т.		сестрама	земляма	судьяма		рѣкама		

Згаданыя назоўнікі жаночага роду перайшлі ў сучаснае першае скланенне, мужчынскага роду – у рознаскланяльныя.

Да **другага тыпу скланення** адносіліся назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з асновай на *-ǫ(-jǫ)*. Яны мелі таксама тры разнавіднасці, скланяліся наступным чынам:

	Адзіночны лік				Множны лік			
Н.	столь	конь	стогъ	поле	столи	кони	стози	поля
Р.	стола	коня	стога	поля	столь	конь	стогъ	поль
Д.	столу	коню	стогу	полю	столомъ	конемъ	стогомъ	полемъ
В.	столь	конь(-я)	стогъ	поле	столаы	конѣ	стогаы	поляы
Т.	стольмъ	коньмъ	стогъмъ	польмъ	столаы	кони	стогаы	поли
М.	стольѣ	кони	стозѣ	поли	стольхъ	конихъ	стозѣхъ	полихъ
К.	столе	коню	стоже	поле				
Парны лік								
Н.-В.-К.		стола	коня	стога		поли		
Р.-М.		столу	коню	стогу		полю		
Д.-Т.		столома	конема	стогома		полема		

Да **трэцяга тыпу скланення** адносіліся назоўнікі мужчынскага роду з асновай на *-ы* (у кароткае). Дадзены тып быў малапрадуктыўны і меў наступныя скланавыя канчаткі:

	Адзіночны лік		Множны лік		Парны лік	
Н.	сынъ	домъ	сынове	домове	сыны	домы
Р.	сыну	дому	сыновъ	домовъ	сынову	домову
Д.	сынови	домови	сынъмъ	домъмъ	сынъма	домъма
В.	сынъ	домъ	сыны	домы	сыны	домы
Т.	сынъмь	домъмь	сынъми	домъмьми	сынъма	домъма
М.	сыну	дому	сынъхъ	домъмъхъ	сынову	домову
К.	сыну	дому			сыны	домы

Назоўнікі другога і трэцяга тыпаў скланення аб'ядналіся ў сучаснае другое скланенне. Менавіта таму ў родным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчаткі **-а (-я)** або **-у (-ю)**: *стала, каня; бою, голаду, дроту, жаху, лесу, лёну, снегу.*

Да **чацвёртага тыпу скланення** адносіліся назоўнікі жаночага і мужчынскага роду з асновай на **-і** (і кароткае). Яны скланяліся так:

	Адзіночны лік		Множны лік		Парны лік	
Н.	кость	гость	кости	гости(-ье)	кости	гости
Р.	кости	гости	костии(-ьи)	гостии(-ьи)	костию(-ью)	гостию(-ью)
Д.	кости	гости	костъмъ	гостъмъ	костъма	гостъма
В.	кость	гость	кости	гости	кости	гости
Т.	костию(-ью)	гостъмь	костъми	гостъмьми	костъма	гостъма
М.	кости	гости	костъхъ	гостъмъхъ	костию(-ью)	гостию(-ью)
К.	кости	гости			кости	гости

Назоўнікі мужчынскага роду адносяцца зараз да другога скланення, жаночага роду – да трэцяга.

Да **пятага тыпу скланення** адносіліся назоўнікі з асновай на зычны: 1) мужчынскага роду на **-н (n')**, прычым дадзены элемент адсутнічаў у назоўным склоне адзіночнага ліку (Н. *камы* – сучасны варыянт *камень*, Р. *камене*); 2) жаночага роду на **-ер (er)** (Н. *дъчи* – сучасн. *дача*, Р. *дъчере*); 3) ніякага роду на **-мен (men)** (Н. *имя*, Р. *имене*); 4) ніякага роду на **-ес (es)** (Н. *слово*, Р. *словесе*); 5) ніякага роду на **-ят (*ent)** (Н. *ягня*, Р. *ягняте*). Яны скланяліся наступным чынам:

Адзіночны лік					
Н.	дънь	дъчи	сѣмя	слово	ягня
Р.	дъне	дъчере	сѣмене	словесе	ягняте
Д.	дъни	дъчери	сѣмени	словеси	ягняти
В.	дънь	дъчерь	сѣмя	слово	ягня
Т.	дъньма	дъчерью	сѣменьмь	словесьмь	ягнятьмь
М.	дъне	дъчере	сѣмене	словесе	ягняте
Множны лік					
Н.	дъне	дъчери	сѣмене	словесе	ягнята
Р.	дънь(ии)	дъчерь	сѣмень	словесь	ягнятъ
Д.	дъньмь	дъчерьмь	сѣменьмь	словесьмь	ягнятьмь
В.	дъни	дъчери	сѣмене	словеса	ягнята
Т.	дъньми	дъчерьми	сѣменьи	словесы	ягняты
М.	дъньхъ	дъчерьхъ	сѣменьхъ	словесьхъ	ягнятьхъ
Парны лік					
Н.-В.	дъни	дъчери	сѣмени	словеси	ягняти
Р.-М.	дъну	дъчерью(-ию)	сѣмену	словесу	ягняту
Д.-Т.	дъньма	дъчерьма	сѣменьма	словесьма	ягнятьма

Назоўнікі з асновай на зычны (пяты тып скланення) зараз уліліся ў адзін з сучасных трох скланенняў, некаторыя з назоўнікаў сталі рознаскланяльнымі.

Да **шостага тыпу скланення** адносіліся назоўнікі жаночага роду з асновай на *-ї* (у доўгае), які пераходзіў у *-ѣв-*. Яны скланяліся так:

	Адзіночны лік		Множны лік		Парны лік	
Н.	свекры	мъркы	свекръви	мъркъви	свекръви	мъркъви
Р.	свекръве	мъркъве	свекръвъ	мъркъвъ	свекръву	мъркъву
Д.	свекръви	мъркъви	свекръвамь	мъркъвамь	свекръвама	мъркъвама
В.	свекръвь	мъркъвь	свекръви	мъркъви	свекръви	мъркъви
Т.	свекръвию (свекръвью)	мъркъвию (мъркъвью)	свекръвами	мъркъвами	свекръвама	мъркъвама
М.	свекръве	мъркъве	свекръвахъ	мъркъвахъ	свекръву	мъркъву

Некаторыя назоўнікі (напрыклад, *морква*) уліліся ў першае скланенне з выраўноўваннем асновы назоўнага склону на ўзор ускосных склонаў: Н. *морква*, Р. *морквы*, Д. *моркве* і г. д. Слова *свекры* дайшло да нас у народных гаворках у трох варыянтах: *свяхроў* (назоўнік трэцяга скланення), *свяхруха*, *свехрыва* (назоўнікі першага скланення).

Змены ў скланенні назоўнікаў множнага ліку адбываліся па шляху уніфікацыі канчаткаў. У назоўным склоне выпрацаваўся адзіны канчатак **-ы (-і)** або **-е**: *фарбы*, *песні*, *сяляне*. Асаблівая роля ў замацаванні склонавых форм множнага ліку належала былому першаму тыпу скланення назоўнікаў з асновай на *-ā (-jā)*.

☞ **Практыкаванні**

1. Вызначыць род, лік, склон назоўнікаў, ужытых ва ўрыўку са «Слова пра паход Ігаравы»:

Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, рѣкучи: О Днѣпре словутицю! Ты пробиль еси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую. Ты лелѣяль еси на себѣ Святослави посады до плѣку Кобякова: възлелѣй господине мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано.

2. Запісаць назоўнікі па нормах XI–XIII стст., вызначыць іх род і тып скланення:

Агонь, акно, арэх, боль, вол, ганец, гусь, дзень, дзіця, кацяня, ключ, косць, краіна, мёд, мора, нож, ноч, пень, печ, птушка, пярсцёнак, рака, рыба, свяхроў, святыня, сірата, скура, трава, хмара, ягня.

Узор: сын – старабел. сынъ, мужчынскі род, трэці тып скланення (цвёрдая разнавіднасць).

3. З ліку прапанаваных назоўнікаў выпісаць спачатку назоўнікі, якія захавалі старабеларускі тып скланення; затым – назоўнікі, якія змянілі ў скланенні сваю парадыгму:

Акно, бор, ваявода, верх, голад, гонар, горад, госць, грэбень, дзядзька, дом, дробязь, жарабя, звер, камень, кроў, локаць, мёд,

морква, мост, надзея, полымя, слова, суддзя, таварыш, царква, цела, цесць, цяля, чарга.

Узор: 1 група – *ручэй* (сучаснае 2-е скланенне); *ручэй* (старабеларускі 2-і тып скланення з асновай на -ѡ (-jѡ)). 2 група – *зязь* (сучаснае 2-е скланенне); *зять* (старабеларускі 4-ы тып скланення з асновай на -і).

4. Узнавіць і запісаць старабеларускі канчатак назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку. Раствучыць пры несупадзенні ўмовы замены ранейшага канчатка:

(Без) дажджу, маку, моху, сярпа, цукру, чаю. (Да) вопыту, горада, ліку, снегу, чалавека, упаду. (З) воза, дому, лесу, ліста, розуму, туману. (Са) зла, святла, слыху, сну, стала, страху. (Шмат) вопыту, клопату, крыку, народу, пяску, часу.

Узор: (*ад*) *сына* – назоўнік, п. ф. сын, канкрэтны, адушаўлены, 2-е скланенне, родны склон, канчатак -а. Старабел. (*отъ*) *сыну* – п. ф. сынъ, 3-ці тып скланення з асновай на -ѣ (у кароткае), родны склон, канчатак -у. Сучасны канчатак замацаваўся пры пераходзе назоўніка з трэцяга ў другое скланенне.

5. Узнавіць і запісаць старабеларускі канчатак назоўнікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку:

(Аб) герою, сабаку, хлебе, чалавеку. (На) ветры, вяку, возе, даху, дубе, духу, кані, лбе, мітыngu, стале, суку. (У) гаі, голасе, двары, доме, жаху, зобе, канцы, лесе, мёдзе, паходзе, Полацку, поце, соку, стоze.

Узор: (*у*) *горадзе* – назоўнік, п. ф. горад, неадушаўлены, з асновай на цвёрды зычны, месны склон, канчатак -е. Старабел. (*въ*) *городѣ* – п. ф. городѣ, 2-і тып скланення з асновай на -ѡ (-jѡ), родны склон, канчатак фанетычна змяніўся ў -е.

6. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый наступным сучасным граматычным формам:

Акну, (без) агню, брывей, войнамі, вучні, дня, дочкамі, дружа, (з) перапуду, казляня, камень, карове, клеццю, крэслы, марозу, морквы, мужчынам, назе, (на) печы, плямёны, полымем, пяску, (са) страху, сынку, туману, (у) госці, (у) душы, (у) раі, (у) соку, ягнят.

Узор: *рукі* – старабеларуская форма *руки* назоўнага склону множнага ліку былога 1-га тыпу скланення з асновай на -ā (-jā), цвёрдая разнавіднасць. У назоўным склоне множнага ліку атрымаў сучасны канчатак -і ў выніку фанетычных змяненняў складоў *гы, кы, хы ў гі, кі, хі*.

Займеннік

У залежнасці ад граматычных асаблівасцей і сінтаксічнай функцыі займеннікі падзяляліся на асабовыя і неасабовыя. **Асабовыя** займеннікі *я (азь, язь), ты, мы, вы* ўжываліся ў сказе ў ролі дзейніка ці дапаўнення і вызначаліся своеасаблівымі марфалагічнымі прыметамі: не мелі катэгорыі роду, але змяняліся па ліках і склонах (акрамя клічнага):

	Адзіночны лік		Множны лік		Парны лік	
Н.	язь	ты	мы	вы	вѣ	ва
Р.	мене	тебе	нась	вась	наю	ваю
Д.	мьнѣ, ми	тобѣ, тебѣ, ти	нам, ны	вамѣ, вы	нама	вама
В.	мене, мя	тебе, тя	нась, ны	вась, вы	на	ва
Т.	мьною	тобою	нами	вами	нама	вама
М.	мьнѣ	тобѣ, тебѣ	нась	вась	наю	ваю

У сучаснай беларускай мове не захаваліся энклітычныя формы *ми, мя, ти, тя, ны, вы*, а з форм займенніка *ты* ў давальным склоне адзіночнага ліку захавалася толькі форма *тобѣ (табе)*. Такая ж форма замацавалася і ў месным склоне адзіночнага ліку.

Блізкім да асабовых займеннікаў па граматычных асаблівасцях і сінтаксічнай функцыі быў займеннік *сябе*, які зараз адносіцца да зваротных. Ён не меў катэгорыі роду, ліку і назоўнага склону, але скланяўся па аналогіі з займеннікамі *язь (азь), ты*. Займеннік *сябе* страціў энклітычную форму *си*, а форма *ся* стала постфіксам у зваротных дзеясловах. У давальным і месным склонах замацавалася форма *собѣ (сабе)*, якая перажыла толькі фанетычныя змены.

Неасабовыя займеннікі ўжываліся пераважна ў ролі азначэння. Яны падзяляліся на тры групы.

Да займеннікаў **мяккай разнавіднасці** (з асновай на мяккі зычны) адносіліся займеннікі *и (я, е), мои (моя, мое), твои (твоя, твое), свои (своя, свое), чьи (чья, чье), наши (наша, наше), ваши (ваша, ваше), кьи (кая, кое), что, съ (ся, се)* і інш. Яны змяняліся па родах, ліках і склонах:

	Адзіночны лік			Множны лік		
	М. р.	Н. р.	Ж. р.	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.	и (йь)	е (јэ)	я (ја)	и	я	ѣ
Р.	его		ѣ	ихъ		
Д.	ему		еи	имъ		
В.	и, нь, его	е	ю, еѣ	ихъ	я	ѣ
Т.	имь		ею	ими		
М.	емь		еи	ихъ		
Парны лік						
	М. р.	Н. р.	Ж. р.			
Н.-В.	я		и			
Р.-М.	ю					
Д.-Т.	има					

Займеннікі *и (йь), е (јэ), я (ја)* пазней былі заменены словамі *онь, оно, она* з прыстаўным [j].

У назоўным склоне множнага ліку ў выніку ўніфікацыі замацавалася толькі адна форма – былая форма назоўнага склону жаночага роду *оны (яны)*. У вінавальным склоне множнага ліку для ўсіх трох родаў запанавала форма роднага склону множнага ліку – *ихъ (іх)*.

Такія ж асаблівасці скланення мелі і астатнія займеннікі мяккай разнавіднасці:

	Адзіночны лік			Множны лік		
	М. р.	Н. р.	Ж. р.	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.	мои	мое	моя	мои	моя	моѣ
Р.	моего		моеѣ	моихъ		
Д.	моему		моєи	моимъ		
В.	мои	мое	мою	моѣ	моя	моѣ
Т.	моимь		моєю	моими		
М.	моємь		моєи	моихъ		

Парны лік			
	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.-В.	МОЯ	МОИ	МОИ
Р.-М.	МОЕЮ		
Д.-Т.	МОИМА		

Да займеннікаў **цвёрдай разнавіднасці** (з асновай на цвёрды зычны) адносіліся займеннікі *тѣ* (*та, то*), *онѣ* (*она, оно*), *каторѣ* (*котора, которо*), *самѣ* (*сама, само*), *якѣ* (*якая, яко*), *какѣ* (*кака, како*), *всьякѣ* (*всьяка, всьяко*), *сикѣ* (*сика, сико*), *инѣ* (*ина, ино*), *кѣто* і інш. Тыповым для іх было скланенне займенніка *тѣ* (*та, то*):

	Адзіночны лік			Множны лік		
	М. р.	Н. р.	Ж. р.	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.	тѣ	то	та	ти	та	ты
Р.	того		тоѣ	тѣхѣ		
Д.	тому		тои	тѣмѣ		
В.	тѣ, тѣи, тѣтѣ, того	то	ту	ты	та	ты
Т.	тѣмѣ		тою	тѣми		
М.	томѣ		тои	тѣхѣ		
Парны лік						
	М. р.	Н. р.	Ж. р.			
Н.-В.	та	тѣ	тѣ			
Р.-М.	тою					
Д.-Т.	тѣма					

У сучаснай беларускай мове замацаваліся поўныя формы: *та + я – тая*; *то + е – тое*. Форма мужчынскага роду *той* утваралася па схеме *тѣ + и (тѣ’ѣ)*, прычым рэдукаваны *ѣ* праясніўся перад *ј* у гук *ы – тый*. Узнікненне ж формы *той* звязана з уплывам на яе займеннікаў *мой, твой, свой*.

Да займеннікаў **змешанай разнавіднасці** адносіліся займеннікі *всь* (*всье, всья*). Яны скланяліся наступным чынам:

	Адзіночны лік			Множны лік		
	М. р.	Н. р.	Ж. р.	М. р.	Н. р.	Ж. р.
Н.	весь	все	вся	вси	всья	всьѣ
Р.	всего		всѣѣ	всьѣхъ		
Д.	всему		всѣи	всьѣмъ		
В.	весь	все	всю	всьѣ	всья	всьѣ
Т.	всьѣмъ		всьєю	всьѣми		
М.	всьемъ		всьеи	всьѣхъ		
Парны лік						
	М. р.	Н. р.	Ж. р.			
Н.-В.	всья	всьѣ	всьѣ			
Р.-М.	всьєю					
Д.-Т.	всьѣма					

Сучасныя формы адзіночнага ліку мужчынскага роду з пачатковым *в* засталіся толькі ў назоўным і вінавальным склонах, астатнія формы назоўнага і ўскосных склонаў сталі пачынацца з *у(ў)*, у які перайшоў *в*. Пад уплывам шматлікіх склонавых форм і ў назоўным, вінавальным склонах мужчынскага роду з'явіўся як прыстаўны *у(ў)*: *весь – увесь (ўвесь)*.

З родавых форм назоўнага склону множнага ліку запанавала фанетычна змененая форма жаночага роду *всьѣ – усе* (аналагічна *моѣ – мае*).

Займеннікі *кто, што* перажылі фанетычныя змяненні: *къто – кто – хто; чьто – что – што*. Яны скланяліся наступным чынам:

Н.	къто	чьто	В.	кого	чьто
Р.	кого	чего	Т.	цѣмъ	чимъ
Д.	кому	чему	М.	комъ	чемъ

Займеннік *къто* ў творным склоне меў форму *цѣмъ*, дзе гук [*к*] перад *ѣ* змяняўся на [*ц*]. Пад уплывам форм *каго, каму* замест гука [*ц*] стаў ужывацца [*к*]; з другога боку, пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці на месцы *-ѣмъ* узнік канчатак **-ім** (як і *маім, тваім*).

☞ **Практыкаванні**

1. З урыўкаў са старажытнарускіх тэкстаў выпісаць займеннікі, вызначыць іх склон, а таксама лік і род (калі ёсць) і разрад па значэнні:

Се азъ мьстиславль володимирь сынъ държа русьскую землю въ свое княжение повелѣль есмь сыну своему всеволоду; а се я всеволодъ дал есмь блюдо серебряно (Грамата вялікага князя Уладзіміравіча і яго сына Усевалада. Каля 1130 г.). Святыи же моляше я да и поимуть въ слѣдъ себе и съпутника и съ творяти и съ собою (Жыцце Феадосія Пячэрскага).

2. Пракаменціраваць формы сучасных займеннікаў з пункту гледжання іх утварэння і гістарычных змяненняў:

(Аб) табе, вас, ён, (за) яго, ім, кім, маім, мяне, (на) іх, нас, наш, ні (ў) якім (выпадку), сабе, саму, свайму, тваё, той (дзяўчыны), той (чалавек), тым, увесь, (у) ім, усякі, хто, чаго, чым, што, я, яго (ручка), яго (убачыць).

Узор: сябе – сучасны займеннік зваротны, не мае роду і ліку, ужываецца ў родным склоне. Старабеларускі займеннік *себе* мае аналагічныя характарыстыкі.

Прыметнік

Першапачаткова прыметнікі ўжываліся ў кароткай форме. Яны скланяліся ў мужчынскім і ніякім родзе як назоўнікі з асновай на -ō (-jō), у жаночым родзе – як назоўнікі з асновай на -ā (-jā).

У агульнаславянскую эпоху ўзніклі поўныя **якасныя** прыметнікі. Яны ўтварыліся шляхам далучэння да кароткай формы пэўнага роду ўказальных займеннікаў *и* (м. р.), *я* (ж. р.), *е* (н. р.): Н. *новъ + и* (jъ) – *новъи* (новъjъ); *ново + е* (je) – *новое* (новоje); *нова + я* (ja) – *новая*; Р. *нова + его* – *новаега* (новаjега) – мужчынскі і ніякі род; *новы + еѣ* – *новыеѣ* – жаночы род; Д. *нову + ему* – *новуему* (новуjему) – мужчынскі і ніякі род, *новѣ + еи* – *новѣи* – жаночы род і г. д.

Формы *новаега*, *новуему*, *новыеѣ* і падобныя да іх перажылі змены, звязаныя са стратай у аснове займенніка гука [j], пры-

падабненнем суседніх галосных і зліццём (сцяжэннем) іх у адзін гук: *новага* – *новага* – *новага* – *новага*, *новуему* – *новуему* – *новуему* – *новуему*. Скланяліся поўныя прыметнікі наступным чынам:

Цвёрдая разнавіднасць			
Адзіночны лік			
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	добрыи (-ьи)	доброе	добрая
Р.	добраго (-аго)	добраго (-аго)	добрѡѣ (-ыѣ)
Д.	добраму	добраму	добраи
В.	добрыи (-ога)	доброе	добраю
Т.	добрамы (-ыимь)	добрамы (-ыимь)	добраю
М.	добрамы (-ѣемь)	добрамы (-ѣемь)	добраи
Множны лік			
Н.	добрии	добрая	добрѡѣ
Р.	добраых (-ыхъ)	добраых (-ыхъ)	добраых (-ыхъ)
Д.	добрамы (-ыимь)	добрамы (-ыимь)	добрамы (-ыимь)
В.	добрѡѣ	добрая	добрѡѣ
Т.	добрамы (-ыими)	добрамы (-ыими)	добрамы (-ыими)
М.	добраых (-ыхъ)	добраых (-ыхъ)	добраых (-ыхъ)
Парны лік			
Н.-В.	добрая	добрѡѣ	добрѡѣ
Р.- М.	добраю	добраю	добраю
Д.-Т.	добрамы (-ыима)	добрамы (-ыима)	добрамы (-ыима)

Беларуская мова ў асноўным захавала агульнаславянскую сістэму скланення. Змены, што адбыліся, носяць фанетычны характар.

Прыметнікі множнага ліку ў назоўным і вінавальным склонах незалежна ад катэгорыі роду маюць адну форму тыпу *добрая*, якая развілася з формы былога жаночага роду.

Мяккая разнавіднасць			
Адзіночны лік			
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	синии	синее	синяя
Р.	синега (-аго)	синега (-аго)	синѣѣ

Мяккая разнавіднасць			
Д.	сінему (-юму)	сінему (-юму)	синеи
В.	синии (-его)	синее	сінюю
Т.	синимь (-иимь)	синимь (-иимь)	синею
М.	синець	синець	синеи
Множны лік			
Н.	синии	синяя	синѣѣ
Р.	синихъ (-иихъ)	синихъ (-иихъ)	синихъ (-иихъ)
Д.	синимъ (-иимъ)	синимъ (-иимъ)	синимъ (-иимъ)
В.	синѣѣ	синяя	синѣѣ
Т.	синими (-иими)	синими (-иими)	синими (-иими)
М.	синихъ (-иихъ)	синихъ (-иихъ)	синихъ (-иихъ)
Парны лік			
Н.-В.	синяя	синии	синии
Р.-М.	сінюю	сінюю	сінюю
Д.-Т.	синима (-иима)	синима (-иима)	синима (-иима)

Якасныя прыметнікі маглi ўтвараць **ступені параўнання**, прычым першапачаткова была толькі вышэйшая ступень параўнання. Яны была кароткай формай, мела родавыя адрозненні і скланялася наступным чынам:

Адзіночны лік			
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	смѣлѣи новѣи	смѣлѣе новѣе	смѣлѣиши новѣиши
Р.	смѣлѣиша новѣиша	смѣлѣиша новѣиша	смѣлѣишѣ новѣишѣ
Д.	смѣлѣишу новѣишу	смѣлѣишу новѣишу	смѣлѣиши новѣиши

У беларускай мове пашырылася ўжыванне поўнай формы вышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў з суфіксамі **-ейш-** (**-эйш-**) (*разумнейшы, мудрэйшы*), што абумоўлена пашырэннем поўных і выцясненнем кароткіх прыметнікаў у старабеларускай мове.

Існавалі і **прыналежныя прыметнікі**, якія першапачаткова ўжываліся толькі ў кароткай форме, а зараз маюць кароткую (назоўны, вінавальны склоны) і поўную форму.

☞ **Практыкаванні**

1. Са сказаў выпісаць прыметнікі, вызначыць іх склон, лік, а таксама род (калі ёсць) і разрад па значэнні:

Володимеръ же възвратися въ Киевъ с побѣдою и съ славою великою (Лаўрэнцьеўскі летапіс. XII ст.). А еще юна еси возрастом, не можеши понести тяготы мнишескаго жития (Жыццё Ефрасінні Полацкай. Спіс XV ст.). Шуба кунья адамашкаю чорною крыта с пугвицами (Літоўская метрыка).

2. Запісаць старабеларускую форму сучасных прыметнікаў:

Алегаў, блізкай, бярозавыя, вільготнаму, вінавата, віннай, вузкіх, гатовы, гатоў, гнілых, горшы, дзіўнага, добрае, дубовым, калючыя, кепскім, лютымі, мудрая, навейшага, новага, павінен, разумнае, ранішні, смелых, таварыскім, худыя, цэлай, чэснага, шчодраму.

Узор: *позняга* – сучасная поўная форма якаснага прыметніка адзіночнага ліку, мужчынскага (ніякага) роду, роднага склону; паходзіць ад старабеларускага *позднього* (поўная форма роднага склону, адзіночнага ліку, мужчынскага (ніякага) роду). Апошняя ўтворана шляхам далучэння да кароткай формы прыметніка ў родным склоне *поздня* неасабовага займенніка мяккай разнавіднасці *его* (адзіночнага ліку, мужчынскага (ніякага) роду, роднага склону): *поздня* + *его*.

3. Вызначыць спосабы ўтварэння і значэнне ступеняў параўнання прыметнікаў у старабеларускай мове:

Велми великий зверь, велми грозный громь, лепшыый пѣкаръ, милшой и зычливошый учитель, наибольшае королевство, меньшая служебница.

Узор: *наиближайший (друг)* – сучасная форма найбліжэйшы (сябар); простая форма найвышэйшай ступені параўнання якаснага прыметніка блізкія, абазначае гранічную (самую высокую) ступень праяўлення якасці.

4. Растлумачыць паходжанне назваў *Быхаў, Мсціслаў, Петрыкаў*.

5. Праскланяць у адзіночным і множным ліку старабеларускія прыметнікі *бацькаў, матчына, сястрын*.

Лічэбнік

Як асобная часціна мовы лічэбнік у старажытнасці не існаваў. Але шырока ўжываліся словы з лікавым значэннем, якія набліжаліся да назоўнікаў ці прыметнікаў.

Колькасны лічэбнік *адзін* у старажытнасці меў тры родавыя формы *одинъ, одьна, одьно* і скланяўся так, як займеннікі цвёрдай разнавіднасці.

Колькасныя лічэбнікі *два, дзве* ў спалучэнні з назоўнікамі і іншымі словамі выражалі катэгорыю парнасці. Яны скланяліся толькі ў парным ліку наступным чынам:

Н.-В.	дъва (мужчынскі род)	дъвѣ (жаночы і ніякі род)
Р.-М.	дъвою	дъву
Д.-Т.	дъвома	дъвѣма

У сучаснай беларускай мове з назоўнікамі ніякага роду стала спалучацца форма мужчынскага роду *два (два вядры)*.

Лічэбнікі **абодва, абедзве**, якія таксама маюць родавыя адрозненні, па сваім паходжанні складаныя: *оба+дъва – абодва; обѣ+дъвѣ – абедзве*.

Лічэбнікі **тры, чатыры** скланяліся толькі ў множным ліку:

Н.	трие, четыре (мужчынскі род)	три, четири (жаночы і ніякі род)
Р.	трии, трьхъ, четырь, четырьхъ	
Д.	тръмь, четырьмь	
В.	три, четири	
Т.	трьми, четырьми	
М.	(у) трьхъ, четырьхъ	

У сучаснай беларускай мове захавалася толькі былая форма жаночага і ніякага роду з пэўнымі фанетычнымі зменамі. У творным склоне форма на **-ма** развілася пад уплывам формы былога парнага ліку лічэбніка *два (дзве)*.

Лічэбнікі ад **пяці** да **дзевяці** скланяліся, як назоўнікі былога чацвёртага тыпу скланення (напрыклад, *кость*) у адзіночным ліку:

Н.	пять	В.	пять
Р.	пяти	Т.	пятью(-ию)
Д.	пяти	М.	пяти

Яны цалкам захавалі склонавыя канчаткі ў сучаснай беларускай мове. Лічэбнік **дзесяць** не мае катэгорыі ліку, а раней змяняўся ў адзіночным, множным і парным ліках, як назоўнікі былога пятага тыпу скланення (напрыклад, *камень, ячмень*):

	Адзіночны лік	Множны лік	Парны лік
Н.	десять	десяте(-и)	десяти
Р.	десяте(-и)	десять	десяту
Д.	десяти	десятьмъ	десятьма
В.	десять	десяти	десяти
Т.	десятью(-ию)	десятьми	десятьма
М.	(на) десяте	десятьхъ	десяту

Лічэбнікі ад **адзінаццаці** да **дзевятнаццаці** складаныя. Яны ўтварыліся ад назваў *адзінак*, прыназоўніка *на* і лічэбніка *дзесяць* у месным склоне адзіночнага (множнага) ліку: *одинъ+на+десяте* (месны склон адзіночнага ліку), *два+на+десяте* і г. д. Яны захавалі асаблівасці скланення лічэбнікаў ад **пяці** да **дзесяці**.

Лічэбнікі **дваццаць**, **трыццаць** таксама складаныя, толькі першы з іх паходзіць са спалучэння *два* (былая форма парнага ліку) + *десяти* (былая форма назоўнага склону парнага ліку), а другі – са спалучэння *три* (былая форма жаночага і ніякага роду назоўнага склону) + *десяте* (былая форма назоўнага склону множнага ліку). Лічэбнікі **дваццаць**, **трыццаць** скланяюцца, як лічэбнікі ад **пяці** да **дзесяці**.

Лічэбнік **сорак** – былы назоўнік другога тыпу скланення з асновай на *-ō (-jō)*, які скланяўся ў адзіночным, множным і парным ліках. Зараз лічэбнік ужываецца толькі ў дзвюх формах: **сорак**, **сарака**. Гэта ж уласціва і лічэбніку **сто**.

Лічэбнікі ад **пяцідзесяці** да **васьмідзесяці** таксама складаныя. Яны складаюцца з назваў *адзінак* і слова *дзесяць* у форме роднага склону множнага ліку: *пять + десять – пяцьдзясят*, *шесть + десять – шэсцьдзясят* і г. д. Згаданыя лічэбнікі не маюць роду і ліку, яны скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення ў адзіночным ліку.

Лічэбнік **дзевяноста**, як лічаць некаторыя даследчыкі мовы, – змененае спалучэнне *девять десять*. У сучаснай беларускай мове ён не скланяецца.

Лічэбнік **дзвесце** паходзіць са спалучэння *дъвѣ сътъ*.

Лічэбнікі **трыста, чатырыста** складаныя; яны паходзяць са спалучэнняў, першая частка якіх *тры, чатыры* (назоўны склон) раней спалучалася з назоўнікамі множнага ліку: *три съта, четыри съта*, дзе *съта* – форма назоўнага склону множнага ліку.

Складаныя лічэбнікі **пяцьсот – дзевяцьсот** структурна не адрозніваюцца ад лічэбнікаў ад *пяцідзсяці* да *васьмідзсяці*. Частка *-сот* у іх – форма роднага склону множнага ліку слова *сто*: *пять сътъ – пяцьсот, осъмь сътъ – восемсот* і г. д.

Лічэбнікі **паўтара, паўтары** паходзяць са спалучэнняў *пол + вѣтора* (родны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду слова *вѣторъ*), *пол + вѣторы* (родны склон адзіночнага ліку жаночага роду слова *вѣторъ*).

Параўнальна рэдкія ў старабеларускай мове **парадкавыя лічэбнікі** ўтварыліся ад адпаведных ім колькасных. Выключэнне складаюць лічэбнікі **першы, другі**, утвораныя не ад лічэбнікаў *адзін, два*. Парадкавы лічэбнік **першы** паходзіць ад былога прыметніка вышэйшай ступені параўнання *първьшъѣ*. У агульнаславянскай мове са значэннем **другі** існавалі словы *другъ* (кароткая форма) і *другъѣ* (поўная форма), *вѣторъ* і *вторъи*. У сучаснай беларускай мове замацавалася форма *другі*, у рускай – *второй*.

Такім чынам, старажытныя словы з лікавым значэннем істотна адрозніваліся ад сучасных лічэбнікаў як лексічным значэннем, так і граматычнымі асаблівасцямі.

☞ **Практыкаванні**

1. Са сказаў выпісаць лічэбнікі, вызначыць іх склон, лік, род (калі ёсць), разрад па значэнні і структуры:

Овса дей копь сто двадцать, гречки копь двадцать, гороху дей копь девятнадцать (Акты Віцебскага земскага суда. XVI–XVII стст.). А с корчомъ хаживало платы по сороку грошей. Сто копь широкихъ грошей в мешку черленого отласу девеносто золотых черъмныхъ. На тыхъ волокахъ дымовъ шестьдесять или шестьдесять пять (Літоўская метрыка).

2. Запісаць па-старабеларуску і растлумачыць паходжанне сучасных лічэбнікаў:

Адзін, адна, адзінаццаць, васьмнаццаць, два, дванаццаць, дваццаць, дзве, дзвесце, дзевяноста, дзесяць, паўтара, паўтары, першы, пятнаццаць, пяць, пяцьдзесят, сем, сорак, соты, сто, тры, трынаццаць, трыста, тысяча, чатырнаццаць, чатыры, чатырыста, шэсьсот.

Узор: дзевятнаццаць – лічэбнік складаны, старабеларускі *дзевятнаццаць*, утвораны складаннем лічэбнікаў дзевяць і дзесяць у форме меснага склону множнага ліку: дзевяць + на + дзесяце.

Дзеяслоў

У агульнаславянскай, а затым і ў старабеларускай мове дзеяслоў вылучаўся складанай сістэмай граматычных катэгорый (трывання, ладу, часу, ліку і інш.) і форм – простых (цяперашняга часу, аорыста, імперфекта і інш.) і складаных (будучага складанага часу І і ІІ, перфекта, плюсквамперфекта і інш.).

Інфінітыў як пачатковая форма дзеяслова паводле паходжання лічыўся іменнай, нязменнай формай назойніка з дзеяслоўнай асновай. Інфінітыў заканчваўся на *-ти* і перажыў значныя фанетычныя змены.

Супін як другая нязменная форма дзеяслова ўжываўся ў спалучэнні з дзеясловамі руху і абазначаў мэту дзеяння. Ён заканчваўся на *-ть*: *иду ловить рыбу*. Яшчэ ў старажытнасці супін быў выцеснены інфінітывам.

Спрагальныя формы падзяляліся на класы паводле асноў цяперашняга часу і паводле асноў інфінітыва. Ад асноў цяперашняга часу ўтвараліся формы цяперашняга часу, загаднага ладу, дзеепрыметнікі цяперашняга часу. Ад асновы інфінітыва ўтвараліся формы аорыста, імперфекта, дзеепрыметнікі прошлага часу.

Спрагальныя формы мелі **катэгорыю ладу**. Дзеясловы абвеснага ладу мелі тры формы часу: цяперашняга, прошлага і будучага. Дзеясловы **цяперашняга часу** падзяляліся на два **тыпы спражэння** ў залежнасці ад таго, ці далучаецца пры змене па

асобах і ліках канчатак да асновы (кораня) непасрэдна або з дапамогай галоснага *e, u* (тэмы).

Дзеясловы **тэматычнага спражэння** ў цяперашнім часе спрагаліся наступным чынам:

Адзіночны лік				
1 асоба	несу	колю	кошу	хвалю
2 асоба	несеши (-шь)	колеши (-шь)	косиши (-шь)	хвалиши (-шь)
3 асоба	несе (-ть)	коле (-ть)	косить	хвалят
Множны лік				
1 асоба	несемъ (-мо,-мы)	колемъ (-мо,-мы)	косимъ (-мо,-мы)	хвалимъ (-мо,-мы)
2 асоба	несете	колете	косите	хвалите
3 асоба	несуть	колють	косять	хвалят
Парны лік				
1 асоба	несевъ	колєвъ	косивъ	хваливъ
2 асоба	несета	колета	косита	хвалита
3 асоба	несета	колета	косита	хвалита

Дзеясловы **нетэматычнага спражэння** ў цяперашнім часе спрагаліся так:

	ѣсти	дати	вѣдѣти	быти
Адзіночны лік				
1 асоба	ѣмъ	дамъ	вѣмъ	есмъ (-е, -и)
2 асоба	ѣси	даси	вѣси	еси
3 асоба	ѣсть	дасть	вѣсть	есть(-е)
Множны лік				
1 асоба	ѣмъ (-ы, -о)	дамъ (-ы, -о)	вѣмъ (-ы, -о)	есмъ (-ы, -о)
2 асоба	ѣсте	дасте	вѣсте	есте
3 асоба	ѣдят	дадят	вѣдят	суть
Парны лік				
1 асоба	ѣвѣ	давѣ	вѣвѣ	есвѣ
2 асоба	ѣста	даста	вѣста	еста
3 асоба	ѣста	даста	вѣста	еста

З усіх нетэматычных дзеясловаў захаваліся як часта ўжывальныя толькі два – *есці, даць*.

Дзеясловы **прошлага часу** мелі чатыры формы: дзве простыя (аорыст, імперфект) і дзве складаныя (перфект, плюсквамперфект).

Аорыст абазначаў дзеянне, якое адбывалася ў мінулым і працягвалася нядоўгі час. Ён утвараўся ад асновы інфінітыва пры дапамозе элемента **-хь** і тэматычнага галоснага **-о-** або без яго, калі аснова дзеяслова заканчвалася на галосны: *ид-о-хь, вед-о-хь, бы-хь*. Аорыст у пісьмовых тэкстах ужываўся прыкладна да XIV ст. і спрагаўся так:

Адзіночны лік		
1 асоба	быхь	ведохь
2 асоба	бы	веде
3 асоба	бы	веде
Множны лік		
1 асоба	быхомь	ведохомь
2 асоба	бысте	ведосте
3 асоба	быша	ведоша
Парны лік		
1 асоба	быховѣ	ведоховѣ
2 асоба	быста	ведоста
3 асоба	быста	ведоста

У сучаснай беларускай мове захавалася толькі былая форма 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку аорыста дзеяслова *быти* – *бы*.

Імперфект абазначаў дзеянне, якое адбывалася ў мінулым і працягвалася доўгі час. Ён утвараўся ад асновы дзеяслова цяперашняга часу пры дапамозе элемента **-хь** і тэматычнага галоснага **-я-**, які звязваў згаданы элемент з асновай: *ид-я-хь, вед-я-хь, бя-хь*. Імперфект існаваў таксама прыблізна да XIV ст. і быў выцеснены перфектам. Асабовыя формы спрагаліся так:

	Адзіночны лік		Множны лік	
1 асоба	бяхь	ведяхь	бяхомь	ведяхомь
2 асоба	бяше	ведяше	бясте	ведясте
3 асоба	бяше	ведяше (-ть)	бяху (-ть)	ведяху (-ть)
Парны лік				
1 асоба	бяховѣ		ведяховѣ	
2–3 асобы	бяста		ведяста	

У сучаснай беларускай мове не захавалася ні адной формы імперфекта.

Перфект абазначаў дзеянне, якое адбывалася ў мінулым і вынікі якога былі наяўныя ў момант гутаркі пра гэта дзеянне. Як складаная форма прашлага часу ён уключаў два кампаненты: дапаможны дзеяслоў **быти** ў цяперашнім часе і нескланяльны дзеепрыметнік на **-л-** спрагальнага дзеяслова: *есць вель (-а, -о)*. Дадзеныя дзеясловы спрагаліся так:

	Адзіночны лік		Множны лік	
1 асоба	есць вель (-а, -о)	есць быль (-а, -о)	есць вель (-ы, -а)	есць былі (-ы, -а)
2 асоба	еси вель (-а, -о)	еси быль (-а, -о)	есте вель (-ы, -а)	есте былі (-ы, -а)
3 асоба	есць (е) вель (-а, -о)	есць (е) быль (-а, -о)	суть вель (-ы, -а)	суть былі (-ы, -а)
Парны лік				
	М. р.	Ж. і н. р.	М. р.	Ж. і н. р.
1 асоба	есвѣ вела	есвѣ вель	есвѣ была	есвѣ былѣ
2 асобы	еста вела	еста вель	еста была	еста былѣ
3 асоба	еста вела	еста вель	еста была	еста былѣ

Вышесніўшы аорыст і імперфект, перфект стаў прастай формай, паколькі перастаў ужывацца дапаможны дзеяслоў, а былы дзеепрыметнік набыў форму таго прашлага часу, які ўжываецца і зараз.

Плюсквамперфект абазначаў даўно мінулае дзеянне. Першая форма, якая зараз не захавалася, мела ў складзе дзеепрыметнік на **-л-** спрагальнага дзеяслова і імперфект або аорыст дапаможнага дзеяслова **быти** і спрагалася так:

Адзіночны лік		
1 асоба	бяхъ неслъ (-а, -о)	бѣхъ неслъ (-а, -о)
2 асоба	бяхе неслъ (-а, -о)	бѣ неслъ (-а, -о)
3 асоба	бяхе (ть) неслъ (-а, -о)	бѣ неслъ (-а, -о)
Множны лік		
1 асоба	бяхомъ несли (-ы, -а)	бѣхомъ несли (-ы, -а)
2 асоба	бяхте несли (-ы, -а)	бѣсте несли (-ы, -а)

3 асоба	бяху (ть) несли (-ы, -а)	бѣша несли (-ы, -а)
Парны лік		
1 асоба	бяховѣ несла (-ѣ, -ѣ)	бяховѣ несла (-ѣ, -ѣ)
2 асоба	бѣста несла (-ѣ, -ѣ)	бѣста несла (-ѣ, -ѣ)
3 асоба	бѣста несла (-ѣ, -ѣ)	бѣста несла (-ѣ, -ѣ)

Другая форма плюсквамперфекта была трохчленная: яна ўключала дзеепрыметнік на **-л-** дзеяслова і перфект дзеяслова **быти**. Паказчыкам асобы з'яўляўся дапаможны дзеяслоў *быти* ў цяперашнім часе:

	Адзіночны лік	Множны лік
1 асоба	есмь былѣ (-а, -о) неслѣ (-а, -о)	есмь были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
2 асоба	еси былѣ (-а, -о) неслѣ (-а, -о)	есте были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
3 асоба	есть(-е) былѣ (-а, -о) неслѣ (-а, -о)	суть были (-ы, -а) несли (-ы, -а)
Парны лік		
	Мужчынскі род	Жаночы і ніякі род
1 асоба	есвѣ была несла	есвѣ былѣ неслѣ
2 асоба	еста была несла	еста былѣ неслѣ
3 асоба	еста была несла	еста былѣ неслѣ

Разгледжаная форма спрацілася – стала двухчленнай (тыпу *быў узьяўся, была ўзялася, былі ўзяліся*) і ўжываецца ў літаратурнай і дыялектнай мове.

Будучы час дзеясловаў у старажытнасці быў прадстаўлены трыма формамі: адной простаай, якая супадае з адпаведнай сучаснай формай (*скажу, скажаш, скажа* і г. д.) і дзвюх складаных. Першая з іх абазначала будучае незакончанае дзеянне і складалася з інфінітыва і асобовай формы дзеяслова **быти** ў цяперашнім часе (*буду казаці, буду чытаці*). Гэта форма дайшла і да нашых дзён. Другая складаная форма будучага часу абазначала будучае дзеянне, папярэдняе да другога будучага. Яна ўтваралася шляхам далучэння да дапаможнага дзеяслова **быти** цяперашняга часу дзеепрыметніка на **-л-** спрагальнага дзеяслова.

Паступова форма другога будучага часу была выцеснена простаай формай тыпу *прачытаю*, якая абазначала будучае закончанае дзеянне.

У старажытнасці шырока ўжываліся і дзеясловы **ўмоўнага ладу**. Гэты лад (складаная форма) выражаўся дзеепрыметнікам на **-л-** спрагальнага дзеяслова і аорыстам дзеяслова **быти**, які з'яўляўся паказчыкам асобы.

	Адзіночны лік	Множны лік
1 асоба	быхъ несль (-а, -о)	быхомъ несли (-ы, -а)
2 асоба	бы несль (-а, -о)	бысте несли (-ы, -а)
3 асоба	бы несль (-а, -о)	быша несли (-ы, -а)
Парны лік		
1 асоба	быховъ несла (-ѣ)	
2 асоба	быста несла (-ѣ)	
3 асоба	быста несла (-ѣ)	

Дзеясловы **загаднага ладу** спрагаліся наступным чынам:

	Адзіночны лік			Множны лік		
1 асоба				несѣмъ (-о, -ы)	читаимъ (-о, -ы)	ѣдимъ (-о, -ы)
2 асоба	неси	читаи	ѣжъ	несѣте	читаите	ѣдите
3 асоба	неси	читаи	ѣжъ			
Парны лік						
1 асоба	несѣвъ		читаивъ		ѣдивъ	
2 асоба	несѣта		читаита		ѣдита	

Зараз захаваліся толькі формы другой асобы адзіночнага і множнага ліку.

Са старажытнасці да нас дайшлі і **зваротныя** дзеясловы – складаныя па сваім паходжанні словы: да дзеяслова далучалася энклітычная форма займенніка *сябе* ў вінавальным склоне *-ся*.

Чацвёртай, іменнай, формай дзеяслова ў старажытнасці стаў **дзеепрыметнік**, які меў катэгорыі стану, часу, трывання (агульныя з дзеясловам), ліку, роду ў адзіночным ліку, склону, а таксама поўную і кароткую формы (агульныя з прыметнікам).

Кароткія дзеепрыметнікі **незалежнага стану цяперашняга часу** ўтвараліся ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу з дапамогай суфіксаў **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**). Скланяліся дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу, як назоўнікі мяккай разнавіднасці: мужчынскага і ніякага роду – як былога

другога тыпу скланення, жаночага – як былога першага:

Адзіночны лік			
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	неса (-я)	неса (-я)	несучи
Р.	несуча (коня)	несуча (поля)	несучѣ (землѣ)
Д.	несучу (коню)	несучу (полю)	несучи (земли)
В.	несучь (конь)	несуче (поле)	несучу (землю)
Т.	несучьмь (коньмь)	несучьмь (польмь)	несучею (землею)
М.	несучи (кони)	несучи (полю)	несучи (земли)
Множны лік			
Н.	несуче	несуча	несучѣ
Р.	несучь	несучь	несучѣ
Д.	несучемь	несучемь	несучамь
В.	несучѣ	несуча	несучѣ
Т.	несучи	несучи	несучама
М.	несучихь	несучихь	несучахь
Парны лік			
Н.-В.	несуча	несучи	несучи
Р.-М.	несучу	несучу	несучу
Д.-Т.	несучема	несучема	несучама

Кароткія дзеепрыметнікі спачатку ўжываліся і ў ролі азначэння, і ў ролі выказніка. Яны дапасоўваліся да назоўнікаў у ліку, родзе, склоне. Але паступова такія дзеепрыметнікі страчваюць згаданыя здольнасці, і кароткія дзеепрыметнікі жаночага роду склалі групу нязменных слоў – сучасных **дзеепрыслоўяў**. Былыя ж кароткія дзеепрыметнікі мужчынскага і ніякага роду не захаваліся ў сучаснай беларускай мове, акрамя выразаў *як мага, нехаця, загадзя*.

Кароткія дзеепрыметнікі **незалежнага стану прошлага часу жаночага роду** ўтвараліся ад асновы інфінітываў пры дапамозе суфіксаў **-ьш-, -вьш-**: *чита-ти + ьш-и – читавьши; нес-ти + ьш-и – несъши*. Дзеепрыметнікі мужчынскага і ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку суфікса не мелі: *нес-ь, чита-л-ь*. Яны скланяліся наступным чынам:

Адзіночны лік			
	Мужчынскі род	Ніякі род	Жаночы род
Н.	несь	несь	несьши
Р.	несьша	несьша	несьшѣ
Д.	несьшу	несьшу	несьши
В.	несьшь	несьше	несьшу
Т.	несьшьмь	несьшьмь	несьшею
М.	несьши	несьши	несьши
Множны лік			
Н.	несьше	несьша	несьшѣ
Р.	несьшь	несьшь	несьшь
Д.	несьшемѣ	несьшемѣ	несьшамѣ
В.	несьшѣ	несьша	несьшѣ
Т.	несьши	несьши	несьшамі
М.	несьшихѣ	несьшихѣ	несьшахѣ
Парны лік			
Н.-В.	несьша	несьша	несьша
Р.-М.	несьшу	несьшу	несьшу
Д.-Т.	несьшема	несьшема	несьшама

Паступова дзеепрыметнікі жаночага роду страцілі катэгорыі ліку, роду, склону і склалі групу дзеепрыслоўяў. Дзеепрыметнікі ж мужчынскага і ніякага роду тыпу *несь* выступаюць зараз як асабовыя формы дзеясловаў прошлага часу.

Поўныя формы дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу ўтвараліся ад кароткіх пры дапамозе займеннікаў **и, я, е**.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану цяперашняга часу** ўтвараліся ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфікса **-м-**: *нес-о + м-ѣ* (мужчынскі род), *нес-о + м-а* (жаночы род), *нес-о + м-о* (ніякі род).

Дзеепрыметнікі **залежнага стану прошлага часу** ўтвараліся ад асновы інфінітыва пры дапамозе суфіксаў **-н-, -т-**: *принес-е-н-ѣ* (*-а, -о*), *би-т-ѣ(-а, -о)*. Кароткія дзеепрыметнікі скланяліся, як назоўнікі. Паступова яны былі выцеснены поўнай формай, утворанай пры дапамозе займеннікаў **и, я, е**: *принесены, принесеная, принесеное*. Яны скланяліся, як поўныя прыметнікі, і перажылі такія ж змены ў склонавых канчатках.

☞ **Практыкаванні**

1. Са сказаў выпісаць дзеясловы, вызначыць іх форму і граматычныя асаблівасці.

Конь умрль есть а язъ жив (Літоўская метрыка). Въ сей книзе вси лекарства душевные и телесные найдете (Прадмова да выданняў Ф. Скарыны. 1519 г.). Продаль есми тыи свои сѣножати пану петру кухмистру себе вѣчно и непорушно (Грамата Янкі Багдановіча аб продажы сенажаці. 1498 г.). Ажо привѣзеть не чистый товаръ, а нелюбъ будетъ поехати ему назад со своимъ товаромъ (Грамата полацкага епіскапа Якава. Каля 1300 г.).

2. Запісаць прыведзеныя дзеясловы па нормах XI–XIII стст., вызначыць іх форму, клас, варыянт і спражэнне:

Быць, везці, вырашаць, выслаць, глядзець, забыцца, загарэць, занемагчы, звязаць, змагацца, іржавець, квітнець, класці, легчы, напісаць, нараджацца, памыць, пачаць, піхаць, размаўляць, садзіць, сказаць, смажыць, спячы, спяшацца, стагнаць, стаць, фарбаваць, шыць, узяць.

Узор: *любіць* – старабел. *любити*, інфінітыў, 4 клас, тэма -и-, II спражэнне.

3. Утварыць ад названых у практыкаванні 2 дзеясловаў старабеларускія формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку абвеснага ладу цяперашняга (будучага простага) часу і загаднага ладу.

Узор: *любіць* – любішь, любите (абвесны лад), люби, любите (загадны лад).

4. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый сучасным формам дзеяслова:

Бегае, выньце, гуляю, дадуць, дайце, залезем, зальём, збіраеш, ем, еш, крычы, лаўлю, ляж, малое, малой, махай, махайце, мокніце, носім, піхніце, пішуць, рашаеш, рэж, сеюць, сохну, хаваеце, хварэе, хістаюць, цісну, шэпча.

Узор: *сцеражыце* – старабел. форма *стерезѣте* загаднага ладу 2-й асобы множнага ліку; сучасная форма ўтварылася ў выніку

фанетычных змяненняў (пераходу ь у ы, цекання, зацвярдзення і чаргавання зычных).

5. Растлумачыць паходжанне сучасных граматычных форм:

(Вы) абулі, вырашылі, далі, знайшлі, клікнулі б. (Ён) змоўк, пісаў, сціх, чакаў, шаптаў бы. (Мы) ішлі, казалі, леглі, маўчалі б, неслі. (Ты) плаваў бы, сказаў, сустрэла б, усміхалася, цалаваў. (Я) згроб, чытаў, фантазіраваў, хісталася, цікавілася б. (Яны) злезлі б, спяшаліся, стукнулі, ткалі, чакалі.

Узор: (я) *памог* – старабел. *помогль есмь*, перфект, звязка *есмь* (паказвае на 1-ю асобу адзіночнага ліку) страцілася, страціўся і суфікс -л- у форме дзеепрыметніка мужчынскага роду ў выніку распаду рэдукаваных.

6. Праспрагаць ў цяперашнім часе дзеясловы *жсти, просити, читати*.

7. Ахарактарызаваць старабеларускія формы дзеепрыметнікаў:

Знавѣши, знавѣшимъ, знаючи, зная, любивѣши, любимо, любичема, любичи, мочѣный, мочучимъ, несуча, несучею, несучь, обувѣшею, обуць, соленого, соливѣшего, хваленъ, хваля, хвалячу, читавѣшемъ, читаема, читаючу.

Узор: *плачуци* – у старабеларускай мове кароткі дзеепрыметнік незалежнага стану цяперашняга часу, адзіночнага ліку, жаночага роду, назоўнага склону; у сучаснай беларускай мове – плачучая (рэдкаўжывальны).

Прыслоўе

Прыслоўе – адна са старажытных часцін мовы, якая ўжывалася для абазначэння прыметы дзеяння, прадмета ці прыметы. Гэта часціна мовы была цесна звязана па паходжанні з іншымі часцінамі мовы і гістарычна папаўнялася назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі ці без іх (*въслѣдъ, кромѣ, ночьюю*), кароткімі і поўнымі прыметнікамі з прыназоўнікамі ці без іх (*выше, добрѣ, сьнова, отдалеча*), лічэбнікамі (*дѣвашьды, тришьды*), займенніка-

мі з корнямі *къ, ть, съ, вьсь*, да якіх далучаліся суфіксы *-уд-, -юд-, -мо-* (*вьсюду, покуда*) ці прыстаўкі *от-, до-, по-* (*отъкуда, доколѣ*).

☞ **Практыкаванні**

1. Са сказаў выпісаць прыслоўі, вызначыць іх разрад па значэнні:

Другаго дня велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдають (Слова пра паход Ігаравы. XII ст.). Ижъ бы вкратце повѣдѣль (Хроніка Бельскага. XVII ст.). Брат с братом, сестра з сестрою, муж з жоною, тыми словы мовили силне слезно горко (Баркалабаўскі летапіс. XVII ст.).

2. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый сучасным прыслоўям:

Аднойчы, вельмі, глыбока, густа, дадому, далёка, заадно, замуж, зараней, зверху, калісьці, моцна, наперадзе, напярэдадні, нідзе, ноччу, паасобку, па-воўчы, па-твойму, потым, прыгожа, сёння, смела, уверсе, увечары, угару, удвух, узамен, упрысядкі, ціха.

Узор: *ноччу* – сучаснае акалічнаснае прыслоўе часу; у старабеларускай мове – форма творнага склону адзіночнага ліку назоўніка *ночь* былога чацвёртага тыпу скланення.

Службовыя словы. Выклічнікі

У старабеларускай мове службовыя словы выражалі адносіны паміж словамі, словазлучэннямі і сказамаі. **Прыназоўнікі** дзяліліся на першасныя (*въ, за, на, отъ, по, при, съ*) і другасныя (*близъ, кромѣ, между*). Выдзяляліся **злучнікі** невытворныя (*а, ды, и, ибо*) і вытворныя (*зато, нежели, чтобы*); складаныя (*зато, нежели, чтобы*) і састаўныя (*а именно, потому что*).

Часціцы, як і іншыя службовыя словы, зарадзіліся яшчэ ў агульнаславянскую эпоху і падзяляліся на ўзмацняльныя (*же, ни*), адмоўныя (*не, ни*), сцвярдзальныя (*да*), пытальныя (*ли*). З часам да іх далучылася форма 2–3-й асобы аорыста дзеяслова быти *бы*.

Са старабеларускай у сучасную беларускую мову перайшлі пераважна першасныя прыназоўнікі, невытворныя злучнікі і адмоўныя часціцы.

Выклічнікі ўжываліся параўнальна рэдка: Она яго познала. *Ай боже!* Почалися велмі цаловати (Аповесць аб Баве. XVI ст.). *О господи* збав нас который еси на высокости (Пакуты Хрыста. XV ст.).

Практыкаванні

1. Са сказаў выпісаць службовыя словы і ўказаць, да якой часціны мовы яны адносяцца:

Я самъ коли по домовому уберусь, то ей мосць пани мстиславска малжонка моя натъшытъся и посмотътъ на меня не можетъ (Прамова Івана Мялешкі. XVI ст.). Бурмистры и радцы безъ войта або безъ лент – войта ни одного сказанья вдѣлати не мають (Баркалабаўскі летапіс. XVII ст.).

2. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый наступным сучасным службовым часцінам мовы:

Аб, абাপал, ад, акрамя, амаль, без, бо, быццам, вось, гэта, да, давай, дык, дзякуючы, за выключэннем, затое, і, каб, няўжо, няхай, па-над, так, таму што, толькі, у адпаведнасці з, у той час як, хіба, хоць, ці, што за.

Узор: *вот* – сучасная сэнсавая ўказальная невытворная простая часціца. Старабеларускае *вотъ* – часціца.

Некаторыя асаблівасці сінтаксісу старабеларускай мовы

Многія сінтаксічныя канструкцыі старабеларускай мовы захаваліся да сённяшняга дня. У тагачасных тэкстах ужываліся сказы як простыя, так і складаныя. Сярод простых пераважалі сказы апавядальныя, няклічныя, двухсастаўныя, развітыя, поўныя, ускладненыя аднароднымі членамі сказа. Напрыклад: *Онъ иде къ Ростову, а сынъ оставивъ въ Новѣгородѣ* (Грамата князя Гердэня. 1264 г.). Сярод складаных сказаў былі пашыраны складаназлуча-

ныя і складаназалежныя, часткі якіх звязваліся пераважна простымі невытворнымі злучнікамі: *Ты ми еси сынъ, а азъ тебѣ отецъ* (Баркалабаўскі летапіс. XVII ст.). Аднак вылучаліся наступныя асаблівасці, якія ў сучаснай беларускай мове адсутнічаюць:

1) пры дзейніку, выражаным формай адзіночнага ліку, мог ужывацца выказнік множнага ліку: *Народ ушли* (народ пайшоў);

2) шырока ўжываліся беспрыназоўнікавыя канстукцыі: *Княжилъ Киевѣ* (княжыў у Кіеве);

3) ужываўся пераважна прасты дзеяслоўны выказнік: *Кривичи же сѣдять на верхѣ Волги* (крывічы сядзяць на версе Волгі).

☞ **Практыкаванні**

1. У сказах выдзеліць галоўныя і даданыя члены сказа, вызначыць, якімі часцінамі мовы яны выражаны:

Тогда князь велики Витовтъ поиде со всеми силами по городу Смоленску (Супрасльскі спіс летапісу. 1519 г.). Все рицери александрови идучи до Александрѣи ревно плакали (Службовыя мінеі за май. XIII ст.). В Литве от великаго морозу на поли в колосьи жито посохло (Баркалабаўскі летапіс. XVII ст.).

2. Вызначыць разнавіднасці (віды) складаных сказаў з Граматы князя Гердэня (1264 г.):

И въпросихъ ся, гдѣ есть человекъ. Они показають на товарные деньги, которые товары продають у архангельского города. Зѣмля готова, надобѣ сѣмена. Когда едеши по корову, вези три гривнь.

3. Прачытаць і перакласці на сучасную беларускую мову ўрывак са «Слова пра паход Ігаравы»:

Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстий о пълку Игоревѣ, Игоря Святъславлича! Начати же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышлению Бояню. Боянъ бо вѣщий, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашется мыслию по древу, сѣрымъ вълкомъ по зѣмли, шизымъ орломъ подѣ облакы. Помняшетъ бо речъ първыхъ временъ усобицѣ. Тогда пуцаеть и соколовъ на стадо лебедѣй, который дотечаше, та преди пѣсь пояше, старому Ярославу,

храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълкы Касожы-скымы, красному Романови Святъславличю.

4. Ахарактарызаваць найбольш тыповыя сінтаксічныя асаблівасці ўрыўка, прыведзенага ў практыкаванні 3; выпісаць простыя сказы, назваць у іх галоўныя і даданыя члены сказа і спосабы іх выражэння; знайсці складаныя сказы і вызначыць іх від (тып), а таксама сродкі сувязі паміж часткамі.

*Узор: У той скрынцѣ были речы маткі моее. – У той скрынцы былі рэчы маёй маці. – Сказ просты, сцвярдзальны, апавядальны, няклічны, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены. Вылучаюцца дзейнік *рэчы*, выражаны назоўнікам, і просты дзеяслоўны выказнік *были*; а таксама акалічнасць месца *у скрынцѣ*, выражаная назоўнікам з прыназоўнікам, недапасаванае азначэнне *маткі* і дапасаваныя азначэнні *той, моее*, выражаныя займеннікамі. Да ліку сінтаксічных асаблівасцей старабеларускай мовы варта аднесці адваротны (інверсійны) парадак кампанентаў*

Кантрольная работа

Частка 1. Марфалогія

1.1. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый кожнага з 15–20 слоў выбранага Вамі тэксту сучаснай беларускай мовы.

1.2. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый кожнага слова і зрабіць сінтаксічны аналіз сказаў са «Слова пра паход Ігаравы»:

Варыянт 1. Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдають; чръныя тучя съ моря идуть, хотять прикрыти сонца: а въ нихъ трепещуть синии мльнии, быти грому великому, ийти дождю стрѣлами съ Дону великаго.

Варыянт 2. Тогда вступи Игорь князь въ стремя златъ и поѣха по полю чистому. Сонца ему тьмою путь заступаше; нощъ стонуши ему грозою птичь убуду; свистъ звѣринъ въ стазби.

Варыянт 3. Тогда великий Святславъ изрони слово злато слезами смѣшено и рече: о моя сыновчя Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити, а себѣ славы искати.

ЗВарыянт 4. Ярославнынъ гласъ слышитъ: зегзицею незнаемъ, рано крычетъ: полечю, рече, зегзицею по Дунаеви; омочю рукавъ бебрянъ в Каялѣ рѣцѣ, утру Князю его раны кривавыя на жестоцѣмъ его тѣлѣ.

Варыянт 5. На Немизѣ снопы стелють головами, молотять чеи харалужными, на тоцѣ животь кладуть, вѣють душу отъ тѣла. Немизѣ кровави брезѣ не боголомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костьми Рускихъ сыновъ.

1.3. Даць гісторыка-марфалагічны каментарый кожнай сучаснай словаформы:

Варыянт 1: гатова, дваццаць, заледзянелага, замест, краіне, крокамі, крычаць, пішы, сем, сказаў, строгага, трыста, удвая, у доме, у яго, чытаючы.

Варыянт 2: адзінаццаць, ажно, была прыйшла, восемсот, дрэвы, займацца, зямлі, на дубе, назаўтра, пасеяныя, пяць, рада, убачыўшы, хацеў бы, ціхага, яе.

Варыянт 3: два, вярнейшая, вясёлага, зверху, напісаў быў, паверыць, пажоўклае, перад ёй, пятнаццаць, рацэ, сёламі, сорок, сустрэўшы, у лесе, упустую, чытайце.

Варыянт 4: адзін, дзвесце, выпісаўшы, заадно, зжатае, з імі, лепшы, мужага, на кані, на нагах, нёс, рэчцы, сачы, трынаццаць, уніз, хвалявацца.

Варыянт 5: беднага, васямнаццаць, дзевяць, думайце, імёны, іх, кнізе, малюючы, нібы, пёк, пісаць, прыйшоўшы, углыб, у страху, цяплейшае, шаснаццаць.

Частка 2. Фанетыка

2.1. Растлумачыць гістарычныя чаргаванні гукаў як вынік фанетычных змен дапісьмовай эпохі:

Варыянт 1: казаць – кажу, карміць – кармлю, мост – машчу, рука – руцэ, сухі – суша.

Варыянт 2: глухі – глуш, касіць – кашу, любіць – люблю, пусціць – пушчу, снег – (на) снезе.

Варыянт 3: купіць – куплю, лазіць – лажу, рог – ражок, рост – вырашчу, страху – страсе.

Варыянт 4: бераг – беражок, піск – пішчу, рэзаць – рэжу, сыпаць – сыплю.

Варыянт 5: жонка – жонцы, лавіць – лаўлю, мех – мяшок, паласкаць – палашчу, пісаць – пішу.

2.2. Узнавіць гісторыю поўнагалосся ў наступных словах:

Варыянт 1: горад, золата.

Варыянт 2: барада, галава.

Варыянт 3: бераг, палон.

Варыянт 4: малако, серада.

Варыянт 5: вораг, галоўны.

2.3. Выпісаць з урыўка са «Слова пра паход Ігаравы» (гл. заданне 1.2) словы, у якіх назіраюцца фанетычныя змены пісьмовай эпохі, звязаныя з падзеннем рэдукаваных.

2.4. Выпісаць з урыўка са «Слова пра паход Ігаравы» (гл. заданне 1.2) словы, у якіх назіраюцца фанетычныя змены пісьмовай эпохі, не звязаныя з падзеннем рэдукаваных.

Літаратура

📖 *Асноўная*

1. Каўрус, А.А. Стараславянская мова / А.А.Каўрус, М.М.Круталевіч. – Мінск: Беларуская навука, 2005.
2. Хабургаев, Г.А. Старославянский язык / Г.А.Хабургаев. – М.: Просвещение, 1974, 1986.
3. Шакун, Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / Л.М.Шакун. – Мінск: Універсітэцкае, 1984.
4. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989.

📖 *Дадатковая*

1. Анічэнка, У.В. Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў / У.В.Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1978.
2. Анічэнка, У.В. Гістарычная фанетыка ўсходнеславянскіх моў / У.В.Анічэнка. – Гомель: ГДУ, 1982.
3. Беларуская мова: энцыклапедыя. – Мінск: БелЭн, 1994.
4. Булыка, А.М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А.М.Булыка, А.І.Жураўскі, І.І.Крамко. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970.
5. Воўк-Левановіч, О.В. Лекцыі па гісторыі беларускай мовы / О.В.Воўк-Левановіч. – Мінск: Народная асвета, 1994.
6. Груцо, А.П. Старославянский язык / А.П.Груцо. – Минск: ТетраСистемс, 2004.
7. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І.Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1967. - Т.1.
8. Иванова, Т.А. Старославянский язык / Т.А.Иванова. – СПб.: Авалонь, 2008.
9. Крамко, І.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І.Крамко, А.К.Юрэвіч, А.І.Яновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т.2.
10. Красней, В.П. Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай мовы / В.П.Красней, Л.М.Шакун. – Мінск: Універсітэцкае, 1986.
11. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова: лінгвістычны кампендыум / Б.А.Плотнікаў, Л.А.Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэссервіс, Кніжны Дом, 2003.
12. Супрун, А.Е. Старославянский язык / А.Е.Супрун. Минск: Университетское, 1991.
13. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы. – Мінск: Выд. АН БССР, 1962.
14. Шакун, Л. Карані роднай мовы: выбр. працы па гісторыі бел. мовы / Л.Шакун. – Мінск: РІВШ, 2001.

Змест

Прадмова	3
I. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы	4
СТАРАЖЫТНАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА	5
ПІСЬМОВЫЯ ПМНІКІ XI–XIII СТСТ., СТВОРАНЫЯ НА ТЭРЫТОРЫІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ	11
СТАРАБЕЛАРУСКАЯ ПІСЬМОВАЯ МОВА	16
НОВАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА	26
КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА	32
II. Стараславянская мова	35
ПАХОДЖАННЕ СТАРАСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ	35
СЛАВЯНСКІЯ АЗБУКІ	36
ГУКАВАЯ СІСТЭМА СТАРАСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ. ПАХОДЖАННЕ ГУКАЎ	40
ПАХОДЖАННЕ МЯККІХ ЗЫЧНЫХ ГУКАЎ	50
ПАЗШЫЙНЫЯ ЗМЭНЫ ГАЛОСНЫХ	54
СПАЛУЧЭННЕ ПЛАЎНЫХ З ГАЛОСНЫМІ	60
СПРАШЧЭННЕ ГРУП ЗЫЧНЫХ	61
МАРФАЛОГІЯ СТАРАСЛАВЯНСКАЙ МОВЫ	64
КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА	69
III. Гістарычная граматыка беларускай мовы	72
НАЗОЎНІК	72
ЗАЙМЕННІК	78
ПРЫМЕТНІК	82
ЛІЧЭБНІК	86
ДЗЕЯСЛОЎ	89
ПРЫСЛОЎЕ	98
СЛУЖБОВЫЯ СЛОВЫ. ВЫКЛІЧНІКІ	99
НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СІНТАКСІСУ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	100
КАНТРОЛЬНАЯ РАБОТА	102
Літаратура	105
Змест	106

Вучэбнае выданне

Азарка Вольга Уладзіміраўна
Васілеўская Алена Станіславаўна
Міхалевіч Алена Генадзьеўна

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Вучэбна-метадычны дапаможнік

*Карэктар В.У. Юхнавец
Тэхнічнае рэдагаванне А.А. Пакалы
Камп'ютэрная вёрстка С.У. Кузьміч*

Падпісана ў друк 16.02.09. Фармат 60x84 1/16. Папера афсетная. Гарнітура *Таймс*.
Друк Riso. Ум. друк. арк. 5,81. Ул.-выд. арк. 6,03. Тыраж 150 экз. Заказ

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка».
ЛІ № 02330/0133496 ад 01.04.04.
ЛП № 02330/0131508 ад 30.04.04.
220050, Мінск, Савецкая, 18.